

TÜRKİYE’DE ÜRETKEN SERMAYE OLUŞUM SÜRECİNİN ÖNÜNDEKİ ENGEL OLARAK BEŞERİ SERMAYE VE BEŞERİ SERMAYE OLUŞTURMA POLİTİKALARI¹

Gizem ŞİMŞEK²

“Başka işaretleri anlamak daha uzun sürer. Bazen sayısız işaret vardır, kimi parlak bir yıldız gibi karanlık bulutların arasında çabucak kaybolup gider. Onları düzene sokmaya ve hatırlamaya çalışırım, yine de (...) gözden kaçırdığım pek çok işaret olduğunun da farkındayım. Ama bırak da önce bildiklerimden başlayayım anlatmaya.”³

(Toni Morison).

Özet

Türkiye’de üretken sermaye oluşumu kendi içerisinde önemli gerilimli değişimler içeriyor. Özellikle 2001 krizinden sonra daha belirgin bir hal alan bu yapısal dönüşüm süreci, üretim yapısının emek yoğun üretimden sermaye yoğun üretime doğru geçiş göstermesiyle ilişkilidir. Geçişin sancılı olması üretim sürecinin katma değeri yüksek alanlara ya da diğer bir kavramlaştırma ile görece artı-değer üretimine geçişin zorluklarla ilişkilidir. Bu açıdan baktığımızda sürecin işleyişi aslında mutlak artı değer üretiminden görece artı değer üretimine geçilmesiyle ve emek gücünün niteliğindeki dönüşümle bağlantılı. Dönüşüme ilişkin en önemli değişken emek-gücünün sürece uygun dönüşüm geçirmesidir; yani beşeri sermaye olarak kavramsallaştıran dönüşümün gerçekleştirilmesi gerekiyor. Dolayısıyla çalışma, Türkiye’de sermaye birikiminin değişen aşamalarında emek gücünün beşeri sermaye biçimindeki dönüşümünü ve bunun katma değerli üretimle olan iç bağlantılarını kurmayı amaçlamaktadır. Söz konusu iç bağlantılar kurulurken sermaye birikiminin tarihsel bir

¹ Bu çalışma büyük ölçüde “Sermaye Birikiminin Stratejik Belirleyeni: Beşeri Sermaye/Türkiye’de Sermaye Birikim Sürecini Beşeri Sermaye Üzerinden Okumak” başlıklı yüksek lisans tezime dayanmaktadır.

² Gizem ŞİMŞEK AÇAR Siirt Üniversitesi İktisat Bölümü Araştırma Görevlisi.

³ Toni Morison’un *Merhamet* isimli romanından (2015:7).

sürekliliği olduğundan hareketle, bu sürekliliğin farklı aşamalarının sahip olduğu farklı dinamiklerin emek gücünün beşeri sermayeye dönüşümündeki etkilerine dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Sermaye Birikimi, Katma Değer, Beşeri Sermaye, Üretkenlik.

Abstract

Productive capital formation dramatically contains under important tension changes in Turkey. This structural transformation process which becomes more explicit is chiefly related to the fact that the production structure shifts from labour-intensive production to capital-intensive production after the 2001 crisis. The difficulty of the transition is related to the one of transition to the high value added fields of the production process or to the relative surplus-value production in regard to another conceptualization. When we look at this process from this point of view, it is actually linked to from the production of absolute surplus value to the production of relative surplus value and to the transformation of labour power. The most important variable for transformation is the one of the labour-power to the process; that is, it is related with the transformation that conceptualizes it as human capital. Therefore, this study aims to establish internal link with the transformation in the form of human capital of the labour force in the changing stages of capital accumulation in Turkey and with value-added production. With the historical continuity of capital accumulation in the context of the establishment of internal links, the different dynamics of different stages of this continuity will draw attention to the effects of labour power on human capital transformation.

Keywords: Capitalism, Capital Accumulation, Added Value, Human Capital, Productivity.

Giriş: Kavramsal Çerçeve

Türkiye’de sermaye birikim sürecinin geldiği aşama, üretken sermayenin oluşum yıllarından bugüne önemli bir yapısal değişim sürecini içeriyor. Özellikle 2001 krizinden sonra daha belirgin bir hal alan bu yapısal dönüşüm süreci, üretim yapısının emek yoğun üretimden sermaye yoğun üretime doğru geçiş göstermesiyle ilişkilidir. Bu geçiş ilişkisini daha çok “katma değer yaratma” ya da “katma değerli alanlara yatırım yapma” olarak okuyoruz; ancak geleneksel nokta sermaye birikiminin tarihsel sürekliliğine işaret ediyor. Bu açıdan baktığımızda sürecin işleyişi aslında mutlak artı değer yanısıra görece artı değer üretiminin ağırlık kazanmasıyla ve emek gücünün niteliğindeki dönüşümle bağlantılı.

Bu kapsamda sermaye birikiminin geldiği aşamada görece artı değerın ağırlık kazanmasıyla emek gücünün yarattığı değer üretkenlik artışı üzerinden gündeme geliyor. Çünkü görece artı değer üretimi emek gücü üretkenliği ile doğru orantılı biçimde gelişir. Emek gücü üretkenliği artarsa görece artı değer artar; azalırsa azalış gösterir (Marx,2011:311-312).). İşaret ettiğimiz bu kavramsal belirleme Türkiye'nin üretken sermaye oluşumunun aşması gereken temel güçlüklerinden birini işaret ediyor. Çünkü mutlak artı değer üretimi kapitalizme geçiş aşamasının hemen sonrasında yaşanan döneme işaret etse de görece artı değer emek gücünün üretkenlik artışına çok daha fazla bağımlı olduğu ve kapitalist üretim yöntemlerinin çok daha gelişkin olduğu ileri bir aşamaya tekabül ediyor (Fine,2015:187). Ancak mutlak artı değer üretimi ve görece artı değer üretimi birikim süreci içerisinde art arda değil, birlikte işliyor (Tomba,2007:28).Yalnızca birikimin geldiği aşamaya bağılı olarak görece artı değerın ağırlığı daha da belirgin bir hal alıyor.

Bu yüzden katma değer kavramı⁴, görece artı değer kavramından yöntemsel ele alınış bakımından farklı olsa da bu iki kavram arasında emek gücü üretkenliğine dair ortak bir yön var. Bir yandan üretim alanında yüksek katma değerli üretime geçiş hedefleri sebebiyle bir verimlilik artışı gündeme taşınırken, diğer yandan da üretim sürecinin kurgulayıcısı olan emek gücü üzerinde de beşeri sermaye olmaya yönelik zorunlu bir değişim birlikte gelişmektedir. Bugünlerde ısrarla verimlilik kavramının ön plana çıkmasında üretim sürecinde değeri yaratanın emek gücü olması sebebiyle emek gücü üretkenliğinin arttırılması isteği ön plana çıkmaktadır. Emek gücünün üretkenliğinin arttırılması suretiyle yarattığı değer, ana akım iktisadın kavramsal çerçevesinden bakıldığında katma değer olarak kendisini göstermektedir. Zira katma değerli üretim, üretim sürecinde yaratılan değerle ilişkilidir ve bu değeri arttırmak üretkenlik artışları yoluyla ekonomik büyümeyi sağlamak anlamına

⁴ Katma değer GSYİH'nin bir dönemden diğer döneme artışı anlamına gelmektedir. Yüksek katma değer ise belirli bir zaman diliminde daha yüksek bir değer yaratmayı ifade etmektedir. Başka bir kavramsal çerçeve üzerinden ele alınacak olursa, birim zamanda emek ve sermayede gerçekleşen üretkenlik artışı olduğunu söylemek mümkündür. Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgiye ulaşmak için [Ercan, F. , D. Gültekin-Karakaş ve F. Yusufi Yılmaz. 2017. "Yeni Türkiye'nin Değişen Devlet ve Sermaye İlişkilerini Teşvik Politikaları Üzerinden Okumak" (der.). T. Tören ve M. Kutun. "Yeni" Türkiye? Kapitalizm, Devlet, Sınıflar. İstanbul: Sav Yayınları.]'na bakılabilir.

gelmektedir. Çünkü kapitalizmde ekonomik büyüme sermaye birikimi biçiminde ortaya çıkar ve sermaye ancak artı değer ürettiği takdirde birikim arz eder (Mandel,2008:79). Bu amaçla artı değer yaratılması ancak daha da önemlisi görece artı değer yaratılması üretkenlik düzeyi arttırılarak birikime süreklilik kazandırılmasında kritik bir öneme sahiptir.

Ancak esas konu emek gücünün üretkenlik artışı yoluyla birikime süreklilik kazandırmak iken ekonomik büyüme ve onun yıllar içerisinde gösterdiği değişim çoğu kez yalnızca GSYİH'nın kazandığı farklı yüzde değerler üzerinden açıklanmaktadır. Ancak bu değişim yalnızca sayısal verilerle açıklanabilecek nicel unsurlara tabii değildir. Çünkü sermaye birikiminin tarihsel sürekliliği yalnızca nicel değil aynı zamanda nitel özelliklere sahip olarak kendisini yeniden üreten toplumsal bir ilişki biçimidir. Bu yüzden sermayenin toplumsal yeniden üretimi, birikimin farklı evrelerinde kendisini farklı iç dinamiklerle gösterir ve bunlar emek gücüne nitelik kazandırılması, yani beşeri sermaye ile eğitim arasındaki bağlantılarda kendisini göstermektedir.

Söz konusu iç bağlantıları gösterebilmek için güncel olanı kavramsal alana taşımak gerekiyor. Güncel değişimlere baktığımızda Orta Vadeli Programlar, Kalkınma Planları ya da sanayi stratejisine ilişkin belgelerde ya da TÜSİAD, TİSK ve TOBB gibi sermaye örgütlerinin yayımladıkları raporlarda Türkiye'de sermaye birikim sürecinin değişen evrelerinde süreci ilerletmeye yönelik müdahalelerin varlığıyla karşılaşırız. Müdahalelerin açığa çıkışı, sermayenin temel eğilimi olan birikme istek ve zorunluluğunun Türkiye'deki üretken sermaye için bir dizi içselleştirme ve uluslararasılaşma mekanizmalarını açığa çıkarmasıyla ilişkili. Zaman içerisinde farklılaşan bu mekanizmaların esas belirleyeni üretken sermayenin küresel bir ölçek kazanmış olan sermaye birikiminin toplam işleyişine eklemlenmesidir. Dolayısıyla sürece ilişkin müdahaleler de küresel ölçekteki kapitalist işleyiş/oluşa eklemlenmenin yolunu, yordamını belirliyor.

Artı değer yaratmak üzere yeniden belirlenen bu yol ve yordam birikim sürecine ait her aşamada verili aşamanın tarihselliğine özgü farklılıklar arz ediyor. Artı değeri yaratmak kapitalizmin ilk aşamalarında mutlak artı değer ağırlıklı ilerlemiş ancak kapitalizm gelişme kaydettikçe mutlak artı değer ağırlığını görece artı değere bırakmıştır. Makinelerin teknik donanımının gelişmesi ve emek gücünün bilgi ve beceri yönünden nitelik kazanarak üretim sürecindeki üretkenliğin arttırılması yoluyla gerçekleştirilen görece artı değer üretimi

(Rosdolski,2008,255) katma değerli üretim ve beşeri sermayenin geliştirilmesi yönündeki hedeflerin geri planını oluşturmaktadır. Bu yüzden son dönemlerde yüksek katma değerli üretime geçilmesi ve beşeri sermayenin geliştirilmesi olarak açığa çıkan bu müdahalelerin nasıl karşılık bulduğu/bulacağı birikim sürecinin tarihsel koşullarında üretimin yapısında meydana gelen farklılaşmaya bağlı biçimde gelişiyor.

Bu anlamda üretim yapısında meydana gelen gelişmenin açığa çıkardığı farklılaşmayı birikimin tarihsel ilerleyişinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Bu tarihsel ilerleyiş, Türkiye nezdinde öncelikle üretken sermayenin oluşum döneminde üretimde sanayinin payını arttırmak ya da sanayisini geliştirmiş bir ülke olmak şiarıyla şekil kazanmış ve bugün gelinen aşamada yüksek katma değerli üretime geçilmesine dayalı politika hedefleriyle son halini almıştır. Konu üzerine yapılan çalışmalar genellikle nicel ve içsel ilişkilerin birbiriyle bağlantısı kurulmadan yorumlanışına dayanıyor. Ancak verili gerçekliği anlamak için birikime dair geçmişle bugün arasındaki tarihsel sürekliliğe sahip ilişkisel iç bağlantılar kurulmadıkça analizler bütünsellik içermeyen kopuk açıklamalara dönüşüyor. Türkiye açısından bu görüngünün arkasında gizli duran ilişkileri serimleyebilmek için GSYİH'nin büyümesi, yüksek katma değerli üretim ve eğitim-beşeri sermaye ilişkisinin güçlendirilmesine ilişkin güncel değişimlerin gerçekleştiği yapı-mekanizma-işleyişin bilgisini vermek gerekiyor. Bu yüzden çalışma bütünsel bir bakma biçiminden ve yaşanan değişimin bir tarihselliği olduğu kabulünden hareketle ilerlemektedir. Buradan hareketle beşeri sermayenin birikiminin farklılık arz eden evrelerinde nasıl bir görünüme sahip olduğunu ve bunun katma değerli üretimle (Marksist kavramsal çerçeveye görece artı değerle) olan iç bağlantılarını kurarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma, birikim sürecinin her evresinin kendi özgül dinamiklerini taşıması ve üretimin yapısı ile eğitim-emek gücü ilişkisinin tarihsel gelişiminin de bu özgüllükler etrafında biçimlenmesi sebebiyle bir dönemlendirmeye sahiptir. Dönemlendirme birikimin değişen evrelerinde katma değer (artı değer) yaratan üretim ile emek gücünün niteliğindeki değişime yönelik iç bağlantıları kurmak açısından önemli. Dolayısıyla çalışma boyunca katma değer yapısı, istihdamın sektörel dağılımı, dış ticaret, ithalat ve ihracatın mal bileşenleri, GSYİH büyüme hızları ile eğitimin durumu ve emek gücü talebinin yoğunlaştığı mesleklere ilişkin dönemseller makro iktisadi veri setinden yararlanılıyor.

Bu analiz çerçevesinde yapılan dönemlendirme sermaye birikiminin üç farklı aşamasından hareketle gerçekleştirilecek.

Birincisi, her mahallede bir milyoner yaratma söylemiyle kendisini gösteren üretken sermayenin oluşturma çabalarının benimsendiği 1960’lı yıllara bakacağız. Analizimizde döneme ilişkin katma değer yapısı, istihdamın sektörel bileşimi ve mesleklere göre emek gücünün dağılımını içeren verilerden hareket edeceğiz. Bu veriler bize birikim sürecinin verili aşamasında eğitim ve emek gücü ilişkisinin biçimlenişi hakkında iç bağlantıları anlama olanağı sağlayacak.

İkinci bölümde içe yönelik sermaye birikim sürecinin sonunda işleyişe içkin olan ve kendisini döviz krizi olarak gösteren 1970’li yıllarda üretim yapısındaki değişmelere ve nitelikli emek gücü talebine olan yönelimlere bakacağız. Bunun için dönemin ithalat ve ihracat göstergeleri ile eğitim sisteminin durumuna ilişkin veriler üzerinde duracağız. Kriz sonrasında sermaye birikimine yeni bir yön verme refleksiyle birlikte bu dönemi anlamamızı sağlayan “70 sente muhtaç olma” söylemi önemli. Bu söylemin işaret ettiği üretimin sermaye yoğun sektörlerde ithal girdi kullanımının açığa çıkardığı gerilimin dolaylı olarak nitelikli emek gücü ile olan iç bağlantılarına dikkat çekeceğiz.

Son olarak üçüncü dönem birikim sürecindeki önemli değişim-gerilimleri işaret eden 2000’li yıllar ve sonrasına bakacağız. Özellikle 2001 krizinden sonra görece artı değer yoğunluğunun daha da arttığını ihracat ve ithalatın mal bileşenleri ve özellikle ihracatın teknolojik yapısına ilişkin veriler üzerinden katma değer hangi teknolojide daha çok yoğunlaştığına bakılıyor ve emek gücünün tarihsel süreklilik içerisinde beşeri sermaye olarak talep edilmesinin nasıl bir değişim gösterdiği inceleniyor. Ancak makro veriler üzerinden baktığımızda söylemler ile gerçeklik arasında önemli bir farkın bulunduğu yüksek teknolojili ürünlerin ihracat içindeki payına bakıldığında açıkça gözüküyor. Yüksek teknolojili ürünlerin ihracat içinde görece az bir paya sahip olması beşeri sermayenin gelişme düzeyiyle eş değer bir durum sergiliyor. Dolayısıyla bu bölümde söylem ve gerçeklik arasında açığa çıkan bu farkın eşlik ettiği sermaye birikiminin zor aşamasına dikkat çekiliyor. Bununla birlikte beşeri sermayenin geliştirilmesi amacıyla eğitim sisteminin dönüşümüne ve diğer taraftan da mesleki bilgi ve beceri edindirme yoluyla nitelikli emek gücü ihtiyacını karşılamaya yönelen sertifika veren kurumlara ve uygulanan projelere yer verilecektir.

1. Üretken Sermaye Yılları: Mahalle Milyonerleri ve Beşeri Sermayelerin Türeyişi

“Her mahallede bir milyonerin türediği devirde aynı mahallelerde bu gençler de türedi”²

(Metin Erksan).

1960’lı yıllar, Türkiye’de sermaye birikiminin verili aşamasında üretken sermayenin oluşum yıllarını temsil eder. Bu yıllarda üretken sermayenin oluşumu dönemin başbakanı Adnan Menderes’in “her mahallede bir milyoner yaratacağız” söylemiyle anlatılmıştır. Aynı yıllarda yönetmen Metin Erksan 1960 yapımı “Gecelerin Ötesi” filmini yukarıda alıntılanmış olduğum cümleyle başlatmıştır. Her ne kadar filme konu olan gençlerin hikayesi başka olsa da bunun beşeri sermayeyle bağlantısını kurmak zor değil. Çünkü üretken sermaye yılları Menderes’in dediği gibi sadece her mahallede bir milyoner yaratmamış aynı zamanda söz konusu milyonerlere ait fabrikalarda çalışacak nitelikli emek gücünün yani beşeri sermayenin de eş zamanlı türeyişini gündeme getirmiştir. Çünkü içe dönük sermaye birikiminin en önemli özelliği üretken sermaye formunun oluşum kazanması için emeğe artan oranda ihtiyaç duyulmasıdır. Bundan dolayı sanayileşme sürecine paralel bir biçimde emek ihtiyacının oluşmasıyla birlikte muazzam sayılara ulaşan bir işçi sınıfı ortaya çıkar (Ercan,2002:65). Şimdi milyonerlerle beşeri sermayelerin eş zamanlı türeyişine ilişkin dinamiklerini daha detaylı ele alalım.

1950’lerin sonunu takip eden dönemde ticari sermaye belirli bir doygunluğa ulaşmış, 1960’lı yıllar itibarıyla de Türkiye’de üretken sermayenin ve iç burjuvazinin oluşum yılları başlamıştır (Ercan ve Tuna,2006:15). Bu yüzden sanayi sektörünün Türkiye ekonomisinde önem kazanmaya başlaması, 1950’lerde ve özellikle 1960’lardan sonraki gelişmelerle mümkün olabilmiştir (Özgür,1972:177). Nitekim Türkiye gibi geç kapitalistleşen toplumlarda kapitalizmin gelişmesini sağlayan esas dinamikler, üretken sermayenin yükselişe geçtiği bir dönemde ortaya çıkmaktadır. (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz,2008:9). Dolayısıyla Türkiye’de kapitalizmin geliştiği bir sürece işaret eden bu dönem içerisinde, Türkiye’de içe yönelik sermaye birikim stratejisi uygulanmakta ve buna göre, iç birikimi güçlendirmek adına üretim için gerekli olan girdi malları ithalat yoluyla elde edilirken, tüketim malları üretimi de ülke içerisinde gerçekleştirmektedir, dolayısıyla bu malların ithal edilmesi yasaklanmaktadır. Bu

² Yönetmen Metin Erksan’ın 1960 yapımı “Gecelerin Ötesi” adını taşıyan sinema filminden.

şekilde bir yöntem izlenerek bir yandan uluslararası sermaye ve üretken sermayelerin dolaşım (realization) ve değerlendirme (valorization) süreçleri sürekli kılınmakta, diğer yandan da Türkiye açısından üretken sermayenin güçlendirilmesi yoluyla kapitalistleşme sürecine yönelik hızlı adımlar atılma isteği gündeme alınmıştı. Zira bu hızlı adımlar, aynı zamanda dünya ölçeğinde üretken sermayenin uluslararasılaşması sürecine içe yönelik birikim modeliyle eklenmesi anlamına gelmekteydi.

Bu anlamda içe yönelik birikim stratejisiyle imalat sanayinin gelişmesi, emek gücü talebinin artmasına ve emek gücünde bir değişimin gündeme gelmesine neden olmuştur. Bu yüzden sanayi sermayesinin üretkenlik eksenli gelişimi sonucunda üretim yapısında meydana gelen farklılaşmalar, emek gücünde bir değişimi gündeme getirmiş ve bu sebeple eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması gündeme gelmiştir. Bu farklılaşmanın bir etkisi olarak I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)'nda eğitim kalkınmanın en etkili araçlarından biri olarak görülmüş ve sanayinin ihtiyaç duyduğu emek gücünün yetiştirilmesi için eğitim, istihdamla olan ilişkisi bağlamında ele alınmıştır (Kalkınma Bakanlığı,1963:441). Bu dönemde eğitim sisteminden beklenen ise henüz ilerleme kaydetmeye başlayan sanayinin daha da gelişmesi için gerekli olan nitelikte ve sayıda eleman yetiştirecek şekilde yapılandırılmasıdır. Eğitim sisteminde gündeme gelen bu değişimleri anlamak için aşağıdaki tabloda yer alan ve sözü edilen döneme ilişkin istihdamın sektörel dağılımına bakmak önem taşır.

Tablo 1
İstihdamın Sektörel Dağılımı, 1961

Sektörler	Çalışan Nüfus (Bin)
Tarım	9 800
Sanayi	1 180
Hizmetler	1 570
Toplam	12 55

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı (1963)'ten uyarlanmıştır.

Tablo 1'de gösterildiği üzere, Türkiye'de bu dönem içerisinde sanayi sektöründe çalışan nüfusun sayısı, diğer sektörlerde çalışan nüfusun sayısına göre daha azdır. Ancak bu dönemde üretken sermayenin gelişmesiyle birlikte tarımdan sanayi sektörüne emek gücü aktarımına sebep olacak ve bu emek gücünün sanayinin gerekleriyle uyumlu olması için eğitim sisteminin içeriğinin değişmesi gerektiği vurgulanacaktır. Çünkü üretken sermayenin gelişimi ya da sanayi sermayesinin oluşumu sadece “her köşede bir zengin” yaratmamakta aynı

zamanda kırdan şehre göçenlerin oluşturduğu yeni bir sınıfın varlığına sebep olmaktadır (Ercan ve Tuna,2006:11). Bu bağlamda söz konusu kalkınma planında genel eğitim algısı şu şekilde özetlenmektedir: “Eğitim sistemimiz Türk toplumunun ihtiyaçlarına ve şartlarına uygun insanların yetiştirilmesine yönelecektir. Eğitim planında teknik öğretime verilen önem, bunun başlıca belirtisidir. Eğitim esaslarının tespitinde de bu ilkeye uygunluk göz önünde bulundurulacaktır” (Kalkınma Bakanlığı,1963:442).

Buradan anlaşılıyor ki Türkiye'nin, kapitalist birikim sürecine girmesine bağlı olarak üretken sermaye oluşumuna hız kazandırma, bir gelişme ve değişme zorunluluğu olarak atfedilirken, aynı süreç içerisinde emek gücü üzerinde de bir değişimi açığa çıkarmıştır. Çünkü üretim yapısında gerçekleşen her farklılaşma emek gücünün de bu farklılaşmaya ayak uydurması zorunluluğunu da beraberinde getirmiştir/getirecektir.

Ancak verili dönem üzerinden devam edecek olursak, üretim yapısındaki farklılaşmaya binaen aşağıda II. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda sanayi sermayesinin gelişime göstermesiyle 1968-1972 döneminde bütün sektörlerin ihtiyaç duyduğu mesleklere dair emek gücü talebinin bir listesi bulunmaktadır (1968:184). Bu listeye bakıldığında bir taraftan emek gücünün sanayi sermayesindeki üretkenliğin artışıyla beraber bu alanda istihdam edilmek istenen bir emek gücü talebinin açığa çıktığı görülürken diğer taraftan da bunun daha sonraki dönemlerde emek gücünün beşeri sermaye olması yönündeki ısrarcı taleplerin geçmişteki uzantısı olarak düşünmek mümkündür.

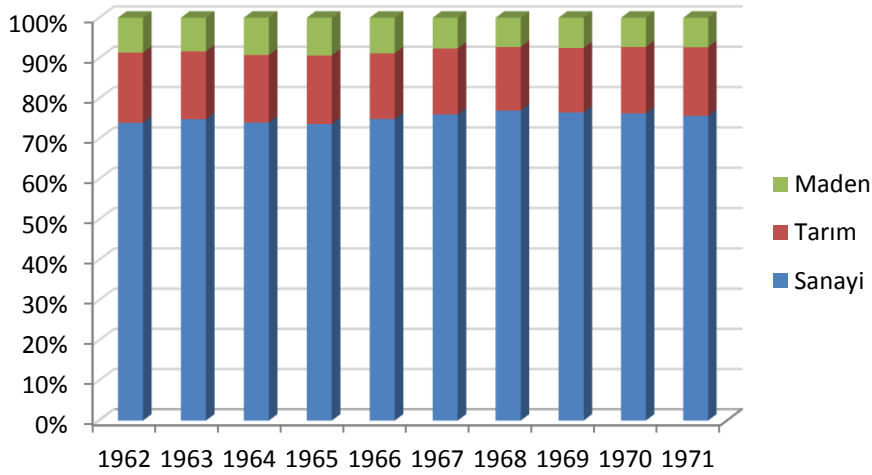
Tablo 2
Mesleklere Göre İşgücü Talebinin Dağılımı (1968-1972) (Bin Kişi)

	1968	1969	1970	1971	1972
Meslekler	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
İzabeci, Haddecisi, Çekiççi, Dökümcü	23	26	28	30	33
Makine, Alet İmal ve Tamiri ile İlgili Meslekler	297	317	339	384	392
Elektrik Malzemesi, Alet İmal ve Tamiri ile İlgili Meslekler	48	52	57	61	67
Dokumacılar ve Dokumacılık ile İlgili Meslekler	209	222	234	248	264
Terziler, Kürkçüler Ayakkabıcılar	294	309	325	341	360
Ağaç, Saz ve Kamıştan Eşya İmal	190	204	219	235	252
Gıda, İçki, Tütün İmal ile İlgili Meslekler	129	137	145	153	162
İnşaat İşleriyle İlgili Meslekler	180	209	241	264	296
Taş, Mermer, Toprakta Eşya İmal ile İlgili Meslekler	30	56	63	71	79
Yukarıdaki Gruplara Girmeyenler	68	73	79	84	90
Toplam	1 494	1 605	1 730	1 851	1 995

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 1968:185.

Tabloyu incelediğimizde, 1968’den 1972 yılına baktığımızda en çok ihtiyaç duyulan emek gücü talebinin makine, alet imal ve tamiri ile ilgili mesleklere ait olduğunu görmekteyiz. Bunun nedeni, sanayi sermayesinin gelişmesi nedeniyle daha fazla emek gücüne, ancak kendi alanında bilgi ve beceri sahibi olan beşeri sermaye biçimindeki emek gücüne ihtiyacın artmakta olmasıdır. Özellikle makine imalatıyla ilgili meslekleri icra edecek emek gücüne daha fazla ihtiyaç duyulması, imalat sektörünün ilerleme kaydettiğinin bir göstergesidir. Çünkü II. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda genel olarak tarım ve sanayi sektörlerinin dengeli büyümesi ilkesi terk edilmekte ve sanayi sektörünün ekonominin “sürükleyici” sektörü olması öngörülmektedir (Kepenek,1987:134). Dolayısıyla imalat sektörünün ilerlemesinin nedeni esasen üretken sermayenin geliştirilmesi ve sanayi sektöründeki katma değeri artırma adına atılan adımların bir sonucudur. Yukarıda yer alan Tablo 2’nin açığa çıkardığı bu durumun esas nedenini yani makine imalatı alanında neden daha fazla emek gücüne ihtiyaç duyulduğunu aşağıda yer alan Şekil 1 üzerinden anlayabilmek mümkündür:

Şekil 1. Katma Değerin Sektörel Dağılımı

Kaynak: DİE (1961)’den aktaran Özgür,1972,s.178.

Şekil 1’de yer aldığı gibi 1962-1971 yılları arasında en az üretkenlik düzeyi maden sektörüne ait iken, bunu tarım sektörü takip etmiştir. Bu durumu Tablo 2 ile karşılaştırdığımızda en az ihtiyaç duyulan emek gücü talebinin de maden sektörüne ait olduğunu görmekteyiz. Bu anlamda bir sektördeki üretkenlik düzeyi ile o sektöre ait emek gücü talebinin birbiriyle ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Fakat sanayi sektörü maden ve tarım sektöründeki

üretkenlik düzeyine göre oldukça yüksektir. Sanayi sektörünün büyüyüp gelişmesi, hem değişmez sermayenin (makinelere) gelişme gösterdiğine hem de değişken sermayenin (emek gücünün) nitelik kazanma ve uzmanlaşma yönünde zorunlu bir değişim geçirmesine işaret etmektedir. Çünkü katma değerli üretimin yükselişi, diğer bir ifadeyle görece artı değer artışı, değişmez sermaye ve değişken sermayedeki üretkenlik artışıyla olmaktadır. Bu nedenle, sanayi sektörünün gelişme göstermesi, Tablo 2’de yer aldığı gibi makine imal ve tamiri ile ilgili mesleklere yönelik talebin artış göstermesine yol açmıştır. Şekil 1’e göre ise sanayi sektöründeki üretkenlik düzeyi 1962 ve 1971 yılları arasında iki katından daha fazla artış göstermiş ve bu artışın emek gücü talebindeki yansıması da Tablo 2’deki gibi olmuştur. Dolayısıyla üretkenlik artışına bağlı olarak ilerleyen dönemlerde bu durumun daha fazla uzmanlaşma ve nitelik kazanmayı gerektirerek beşeri sermayeye olan talebi yükselteceğini gözlemleyeceğiz. Ancak şimdi Türkiye’de kapitalizmin geldiği düzeyi içe yönelik birikim stratejisinin sonuna gelindiği 1970’li yıllar itibarıyla ele alarak bu dönem içerisindeki katma değerli üretim olarak görülmüş kazanan birikim ilişkilerinin gelişme sürecine eğitim ve emek gücü ilişkisi arasındaki iç bağlantılar üzerinden yoğunlaşmak gerekecektir.

2. Üretken Sermayenin Birikiminin Zor Aşaması : “70 Sente Muhtacız”

“70 sent bulmak için müşkülât çekiyoruz”

Süleyman Demirel.

Eğitim ve emek gücü ilişkisinin yeniden biçimlenişi birikim sürecinin işleyişi ile bu işleyişin gerçekleştiği toplumun kendisine özgü koşulları tarafından belirlenir. Bu koşullar hem yapısal hem de dönemsel olma özelliğini bir arada yaşamaktadır. Türkiye’deki kapitalist gelişme sürecinde hem yapısal hem de dönemsel olarak 1970’li yılların sonuna doğru bir krizle karşılaşmış ve bu krizin üretimin ve emek gücünün üretkenliğinin artırılması yoluyla sermaye birikimini ileriye taşıyan rolleri olmuştur.

Krizin sahip olduğu bu rollere değinmeden önce dönemsel koşulların esasen içe yönelik sermaye birikiminin sıklıkla işaret edilen ithal ikameci sermaye birikim stratejisinin dışa yönelik birikim rejimine geçilmesiyle sona erdiği, ancak bu sonlanışın döviz krizi biçiminde kendisini gösterdiğini söylemek gerekir. İçe yönelik birikim stratejisinin böylesi bir krizle sona ermesinde 1970’lerde ülke içi tüketim malının üretiminin karlılık, üretkenlik düzeyi ve iç

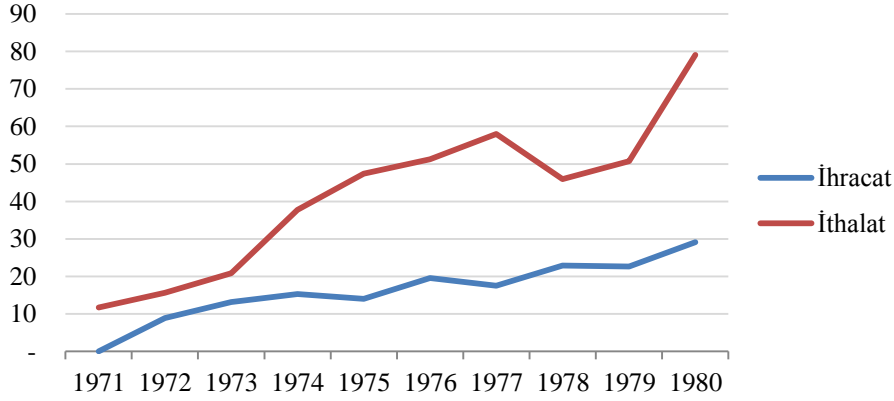
pazar açısından sınırlarına dayanılmış olması etkili olmuştur. Böylece, içe yönelik birikim sürecinin sonuna gelindiğinden çare olarak tüketim malları üretiminden üretim araçları üretimine geçilmesi anlamında bir yönelim olmuştur (Yaman-Öztürk ve Ercan,2009:10).

Ara ve yatırım malları üretimine yönelim, aynı zamanda birikim sürecinin işleyişine süreklilik kazandırmada görece artı değerın üretimdeki ağırlığının arttırılması anlamına gelir. Çünkü kapitalizm kriz potansiyelini kendi içerisinde taşıdığı ölçüde krizden çıkmanın koşullarını da birikimin ilerleyişini engelleyen unsurları bertaraf edecek şekilde yaratmaya başlar. Krizden çıkmanın koşulları ise artı değeri arttırmak üzere, artı değer üretme ve el koymaya dair yol ve yöntemlerin yeniden düzenlenmesiyle belirlenir. Bu düzenlemeler mutlak ve görece artı değer üretimi olmak üzere sermayenin iki temel eğilimi üzerinden gerçekleşir (Yaman,2016:336-337). Emek gücü üretkenliğinin sabit olduğu koşulda mutlak artı değerin üretilmesi çalışma süresinin uzatılmasıyla mümkün olurken görece artı değer üretimi ise yalnızca emeğin üretkenliğindeki bir artışla mümkün olur (Eldred ve Roth,1978:26). Buradan hareketle görece artı değer üretimi, katma değer yaratmak üzere ileri teknoloji kullanılan makinelerin üretilmesi ve emek gücünün beşeri sermaye biçiminde dönüştürülmesi suretiyle üretkenliğinin arttırılması arasındaki iç bağlantıyla kavranabilir. Bu iç bağlantı eşliğinde 1970'lerin sonunda içe yönelik birikim stratejisini sonlandıran krize karşı sermayenin gösterdiği kurtulma refleksi, dayanıklı tüketim mallarının üretilmesine ve ihraç edilmesine dayanan yeni bir birikim modeline geçmek olmuştur.

İhracata yönelik sermaye birikim stratejisi olarak da ifade bulan bu birikim modeline geçilmesinde etkili olan temel neden kapitalist ilişkilerin birikimin tarihsel süreklilik içerisinde gelişme göstermesidir. Nitekim kapitalist ilişkiler geliştikçe yalnızca tüketim malları üretiminin sürdürülmesi yetmez; aynı zamanda ara ve yatırım mallarını da üretmek zorunlu hale gelir (Özgür,1972:195). Bu zorunluluk, dönemin eğitim politikalarının belirlenmesinde birincil etkiye sahip olmuştur. Çünkü söz konusu ara malı ve yatırım mallarını üretmenin zorunlu hale gelmesi, onu üretebilecek bilgi ve beceriye sahip emek gücünü de yetiştirmeyi gerektirecek ve eğitimin içeriği de sanayinin ihtiyaç duyduğu beşeri sermayeyi sağlamaya yönelik olarak yeniden düzenlenecektir. Bunun temel sebebi üretimde kullanılacak ara mallarının ülke içerisinde üretilmemesi, ithalat yoluyla elde edilmesi ve

bunun artan dış ticaret açıklarına yol açmasıdır. Bu durumu aşağıda yer alan Şekil 2 üzerinden gözlemlemek mümkündür:

Şekil 2. Yıllara Göre Dış Ticaret 1971-1980, (Dolar)

Kaynak: TÜİK.

Şekil 2’de 1971 ve 1980 yılları arasında dış ticaretin değişen yapısı görülmektedir. Artan dış ticaret açıkları içe yönelik sermaye birikim tarzının artık sürdürülemeyeceğini göstermiş ve yeni bir modelin önünü açmıştır. İçe yönelik sermaye birikim stratejisiyle ara malları ve sermaye malları üzerinden artan dışa bağımlılık, ihracat ve diğer döviz girdileriyle karşılanamamış ve bu nedenle dış borçlanmaya gidilmiştir (Sönmez,1986:67). 1979’daki döviz krizinin açığa çıkardığı sorunlar olarak gösterilen bu gelişmeler esasen kriz açığa çıkarmamış, kriz tüm bu olanların sonucu olarak patlak vermiştir. Çünkü ara malları ve sermaye malları yönünden ithalata bağımlılığın sürmesi nedeniyle ithalatın pahalılaşması enflasyonu yükseltmiş ve döviz kurunun da buna bağlı bir biçimde yükseltilmesini zorunlu kılmıştır (Sönmez,1992:63). Bu anlamda içe yönelik sermaye birikim sürecinin sınırlarını belirleyen bunalım, bir yandan ülke içinde sanayi sermayesi birikiminin sürmesini sağlarken öte yandan dünya sistemiyle olan ilişkilerin sürmesini tehdit eder hale gelmiştir (Gülalp 1987:54).

Çünkü 1970’li yıllarda yaşanan bunalım, bir taraftan da devam etmekte olan küresel ölçekteki kapitalist işleyişin yarattığı rekabet koşullarına karşı güçlü kalabilmek için üretkenlik artışını sağlamayı ve dolayısıyla sanayi sermayesini geliştirmeyi zorunlu kılmıştır. Diğer taraftan üretkenlik artışını emek gücü nezdinde de sağlamak için eğitim politikaları nitelikli insan gücünü sağlama hedefine ulaşmak üzere yeniden düzenlenmiştir. Bu hedef kapsamında

mesleki ve teknik eğitimin güçlendirilmesi yönündeki eğitim politikalarına ağırlık verilmeye devam edilmiştir. Ancak Türkiye’de sermaye birikim süreci aşama kaydettikçe birikimin dönemsel koşullarını üretim malları üretiminin ülke içerisinde üretilmesi yönelimi oluşturmaya başlamıştır. Bu yönelim eğitimin içeriğinin bunu sağlayacak şekilde değiştirilmesini gündeme getirirse de söz konusu üretimi sağlayacak birikim düzeyine henüz gelinmemiştir. İhracata yönelik birikim stratejisi ya da dışa yönelik birikim modeli, artan ithalat düzeyine rağmen uygulanarak dış ticaret açıklarını ve ithalata olan bağımlılık sebebiyle döviz biçimindeki sermaye ihtiyacını arttırmıştır. Bu ihtiyaç ilgili dönemin “70 sente muhtacız” söylemiyle addedilmesine neden olmuştur. Bir sonraki adımda bu döneme özgü dinamiklerin üretimin yapısını ve emek gücünü nasıl etkilediği incelenecektir.

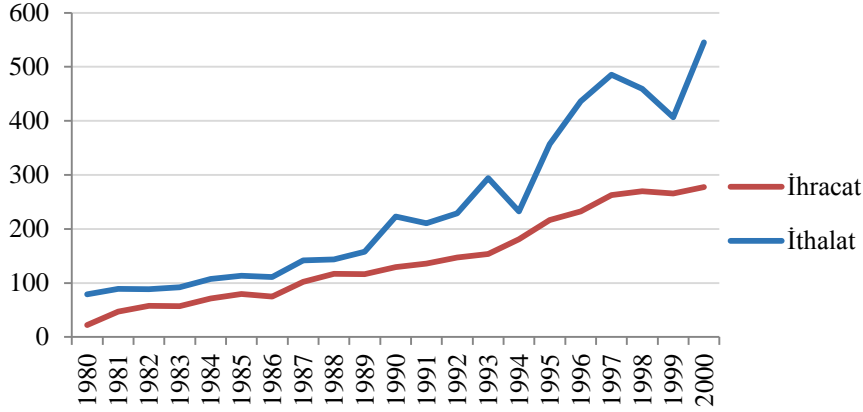
2.1. İçe yönelik birikim krizine sermayenin yanıtı: Emek gücü üretkenliğini artırma

“Krizler sistemi dengeli birikim koşullarına geri getirmek için emek gücünün ilkel bir biçimde yeniden yapılandırılmasıdır.”
David Harvey (2007:135).

1970’lerin sonunda içe yönelik birikim modeli, Türkiye’de kriz koşullarının oluşmasıyla sonuçlanmış ve bu anlamda kriz koşullarını ortadan kaldırabilmek için de sermaye birikim sürecine yeni bir yön verme ihtiyacı doğmuştu. Bu anlamda her ne kadar sermaye dışa yönelik birikim modeli aracılığıyla birikim isteğini sürdürmek istese de ithalattaki büyüme dolayısıyla ödemeler dengesi açığının devam etmesi dönemin başbakanı Süleyman Demirel’in “70 sente muhtacız” söyleminde kriz koşullarının gerçekliğini ortaya koymuştur. Süreci daha iyi anlamak ve açıklamak açısından aşağıda yer alan 1980’li ve 1990’lı yıllardan 2000’lere kadar olan dönemin ithalat ve ihracatına ilişkin makro değişkenlere bakmak önemlidir.

Aşağıda yer alan şekil 3’te 1980’den 2000 yılına kadar olan dönemde ithalat düzeyi ihracat düzeyinden yüksek seyrettiği için dış ticaret açığının olduğu görülmektedir. Bu bağlamda 1980’lerde dışa açılma politikası olarak izlenen ihracata yönelik sermaye birikim modeli kronikleşen ödemeler dengesi açığını kapatmak için yetersiz kalmıştır. Bu noktada sanayi üretimi, halen ara malları ithal etmek pahasına ülke içerisinde ağırlıklı olarak dayanıklı tüketim mallarına üretimine ve bunların ihraç edilmesine dayanmaktadır.

Şekil 3. Yıllara Göre Dış Ticaret 1980-2000, (Dolar)

Kaynak: TÜİK.

Bununla birlikte imalat sanayinde katma değeri yüksek olan üretim araçları üretimine de bir geçiş söz konusu olduğundan kaynak sıkıntısı da yaşanmaktadır. Çünkü dönemin sermaye birikimi düzeyi bu üretimi gerçekleştirmek için yetersizdir ve dolayısıyla üretimin yapılabilmesi için gerekli koşullar henüz oluşmamıştır (Yaman-Öztürk ve Ercan 2009:21). Bu nedenle üretim yapılabilmesi için ithal girdi elde etmek halen bir zorunluluk olarak devam etmekte ve bu zorunluluk aynı zamanda döviz biçiminde sermaye ihtiyacının sürdüğü anlamına da gelmektedir. Bu dönemdeki, döviz ihtiyacı ise gündelik dilde “70 sente muhtaç olma” olarak gündeme gelmiştir (Ercan 2006:4).

Gündelik dile yansıyan “70 sente muhtaç olma” söylemi, esasen eğitim ve beşeri sermaye ilişkisini anlamak açısından çok iyi bir çıkış noktası oluşturmaktadır. Birikim sürecinde kriz koşullarıyla karşı karşıya gelmek, aynı zamanda o koşullardan çıkmak için gerekli politikaların da üretilmesi anlamına gelmektedir. Bu politikaların oluşmasında üretimde bilgi yoğun yüksek teknoloji ara malı kullanımının gereklilik arz etmesi, bir başka deyişle görece artı değer üretimini arttırma refleksi etkili olmuştur. Bunun krizler yaşanırken üretken sermayenin yeniden yapılandırılmasının sürecin en temel unsuru olmasıdır; çünkü görece artı değer üretme yeteneğini arttırarak krizlere neden olan çelişkileri geçici olarak çözmek gereklidir (Fine and Harris,1979:133-134). Ancak dönemin yapısal koşullarında ileri teknoloji gerektirecek ara malını kullanarak üretim gerçekleştirmek ithalat üzerinden geliştiği için döviz biçiminde sermayeye ihtiyaç duyulmuştur. Fakat ihracat yoluyla elde edilen gelir bu döviz ihtiyacını karşılayamamıştır. Bu sebepten krize yönelik geliştirilen

politikalar, yüksek teknolojili ara malı üretiminin ülke içerisinde gerçekleştirilmesi ve böylece hem döviz biçimindeki sermayeye olan ihtiyacın karşılanmasına hem de ithalat miktarının azaltılarak ödemeler dengesi açıklıklarının kapatılmasına yönelik gelişmiştir.

Bu politikalar aynı zamanda ileri düzeyde teknoloji gerektiren ara malı üretimini gerçekleştirilmesine yönelik olduğu kadar, emek gücünün uzmanlaşma ve farklılaşmasına yöneliktir de. Çünkü her şeyden önce son kertede belirleyici olan emeğin değer üretkenliğidir. Bu nedenle, teknolojik değişim emek gücünün de üretkenliğinde yarattığı sürekli artış üzerinden sermaye birikimini ilerletmenin temel aracı olarak ortada durmaktadır (Harvey,2007:133). Dolayısıyla krizi aşabilmek için, eğitim sistemi ileri teknolojik düzeydeki ara malını yani makineleri üretme ve kullanabilme bilgisine sahip olan beşeri sermayeyi (değer üretkenliği yüksek emek gücünü) yetiştirmek üzere yeniden düzenlenecektir. Bu nedenle eğitimde meslek liselerinin geliştirilmesi ve mesleki eğitim veren yükseköğretim kurumlarının oluşturulmasına özel önem verilmiştir (DPT 1979:455).

Eğitim sistemindeki bu gelişmeler, Türkiye’de kapitalist gelişme düzeyi hız kazandıkça daha da belirginleşmiş ve özellikle eğitim ve emek gücü ilişkisinin yeniden biçimlenmesinde beşeri sermayenin geliştirilmesi meselesi birikimin her döneminde gündemdeki yerini korumaya devam etmiştir. Bu durum 2001 krizine uzanan sürece evrilirken 70 sente olan ihtiyaçtan beşeri sermayeye olan ihtiyaca dönüşerek kendisini göstermiştir.

2.2. 70 sente olan ihtiyaçtan beşeri sermaye ihtiyacına: 2001 krizine uzanan süreç

Krizin döviz krizi olarak açığa çıkışında üretimde yaratılan artı değerın dünya ölçeğinde yeterli olmaması da etkili olmuştur. Çünkü sermaye birikiminin geldiği bu aşama, dünya ölçeğinde işleyen sermaye ilişkilerine eklenme istek ve zorunluluğunun da açığa çıktığı bir aşamaya karşılık gelmektedir (Ercan,2002:48). Dünya ölçeğinde işleyen kapitalist ilişkilere eklenme isteğiyle birlikte, söz konusu dönemde var olan döviz darlığı mevcut sanayiler tarafından karşılanamamakta ve döviz gelirleri ihracat yapısına dayanarak elde edilmeye devam etmektedir. Ancak durağanlık gösteren bir ihracat yapısında döviz harcamalarının artmasını gerektiren bir sanayileşme tarzı mutlaka döviz darlığına yol açacaktır. Sanayileşme politikasının artan dış borçlar üzerinden yürütülmesi de bu sebepten kaynaklanmaktaydı (Gülalp 1993:36).

Yaşanan tüm bu gelişmelerin üzerine 24 Ocak 1980’de Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (WB) tarafından desteklenen bir istikrar paketi sunulmuş ve ticaret ve finansal serbestleşmenin önü açılmıştır. Faiz oranlarının ve özellikle 1989’da (32 Sayılı yasayla) döviz işlemlerinin serbestleşmesiyle birlikte para sermayenin uluslararası dolaşımı mümkün hale gelmiştir. (Gültekin-Karakaş 2009:122-123-124). Bu anlamda döviz biçiminde sermayeyi elde etmenin kolaylaşması Türkiye’de görece artı değerın yükselmesinin de önünü açmıştır. Çünkü sanayi sermayesinin üretkenlik düzeyini arttırabilmesi için üretimde yüksek teknolojiyle donatılmış üretim araçlarını kullanması zorunlu bir koşul oluşturmaktaydı. Ancak sermaye birikiminin geldiği düzeyde Türkiye’de bu araçların üretimi son derece cılız olduğundan ithal edilmesi gerekmektedir. 1980’li yıllarda finansal serbestleşmeyle birlikte döviz biçimindeki para sermayenin serbestlik kazanması ve 1990’lı yıllarda yüksek faiz politikasına geçilmesiyle ülke içine döviz biçiminde sermaye girişi sağlamak ve dolayısıyla ithalat için gerekli olan dövizin elde etmek için ithalat koşullarını kolaylaştırmıştı. Bu sayede ihracata yönelik sanayi stratejisinin başarıya ulaşması için ara malı ithalatı yoluyla gerçekleştirilecek ihracat da teşvik edilmiş olmaktadır.

Dolayısıyla 1980’li yılların sonu itibariyle Türkiye, küresel rekabete karşı ayakta kalabilmek için üretken sermayeyi daha yüksek bir seviyeye ulaştırmaya yönelmiş, bu yönelim ise birikimi sürekli kılmanın zorunlu bir sonucu olarak açığa çıkmıştır. Bu anlamda üretken sermayenin daha yüksek bir seviyeye ulaşması, daha yüksek katma değerli üretime (Marksist terminolojiyle görece artı değer üretimine) geçmesi ve bunun için de makineleşmeyi hızlandırması gerekmektedir. Bu hızlanmanın koşulu, teknolojinin üretimde yoğun bir biçimde kullanılmasına bağlı olduğundan sanayi yapısında tüketim, hammadde ve emek-yoğun mallardan bilgi ve teknoloji-yoğun mallara doğru bir dönüşüm sağlanmalıydı (Gültekin-Karakaş ve Ercan 2008:47-48). Emek gücüne yönelik bir müdahaleyi de içinde barındıran bu dönüşüm, eğitim sisteminde bilgi ve teknolojiyi temel alacak şekilde bir yeniden yapılandırılmayı ve mesleki eğitimi güçlendirmeyi hedef alan gelişmeleri de ön plana çıkarmıştır. Çünkü yaşanan değişimlerin emek üzerinde açığa çıkardığı denetim, belirli bir teknolojik düzeyde daha fazla kapasite ile üretimin gerçekleştirilmesi olmuştur. Buna mukabil döviz biçimindeki sermaye ihtiyacının açığa çıkışı da emeğin mutlak ve görece artı değer

koşullarının eş zamanlı açığa çıkışı anlamına gelmekteydi (Ercan,2005:104). Özellikle sermaye örgütlerinin nitelikli emek gücü ihtiyacına dikkat çekerek eğitimin sanayinin ihtiyaçlarına paralel bir ilerleme kaydetmesi gerektiğinin altını çizmeleri ve akabinde VIII. ve IX. kalkınma planlarında (1963-1967 ve 1968-1972) bu söylemlerin dikkate alındığının göstergesi olan maddelerin yer alması sürecin iç içe ilerlediğini göstermektedir. Eğitim sisteminden beklenen ise, beşeri sermayeyi güçlendirecek değişiklikleri kapsamı, yani bilgi ve teknoloji kullanmayı hedef edinmiş bir sanayinin bilgi ve teknolojiyle donatılmış emek gücünü sağlayacak şekilde bir değişim geçirmesidir. Bu durumu *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nda sanayileşmenin dışa dönük bir yapı içinde rekabeti arttıracak ve teknoloji-yoğun sanayilerin geliştirilerek ileri teknolojinin yaygınlaştırılarak ihracata dönük bir yapı kazandırılacağı açıklamasıyla yer almıştır (Kalkınma Bakanlığı,2000:225).

Daha önce de yer vermiş olduğumuz 1963 yılındaki *I. Beş Yıllık Kalkınma Planı*'na baktığımızda Türkiye'nin sanayileşme sürecine girmeye başladığı ve bu nedenle eğitim politikasının sanayinin ihtiyaç duyduğu nitelikli emek gücünü yetiştirmeye yöneleceği belirtilmişti. Buradan *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı*'na baktığımızda ise sanayileşme politikasının dışa yönelik rekabet gücünün artırılması amacıyla bilgi ve teknoloji-yoğun alanlara kaydırılmasının hedeflendiği görülmektedir. 2000'li yıllara tekabül eden *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nda ise değişen süreç içerisinde bilgi, ileri teknoloji, makine imalatı gibi kavramların kullanılması hem üretkenliği arttırmaya dayalı isteğin devam ettiğine hem de bu istek gereğince sanayinin dışa dönük bir yapı kazanmasına verilen öneme işaret edilmektedir. Bu durumun eğitim sistemine yansımaları nitelikli emek gücü ihtiyacının karşılanması ve eğitimin uluslararası rekabeti arttıracak şekilde geliştirilmesinin sürdürüleceği yönündeki açıklamalara kendisini göstermiştir (Kalkınma Bakanlığı,2000:223).

Ancak burada uluslararası rekabete karşı dirençli olabilmenin temel koşulu da sermaye birikim sürecine süreklilik kazandırmaktır. İleri teknoloji kullanılarak üretilmiş makinelerin üretime koşulmasıyla erişilebilecek bu üretkenlik düzeyinin sağlanması için emek gücünde de eş anlı bir üretkenlik artışını zorunlu kılacaktır. Bunun nedeni kapitalizmde birikimin çarklarının daha hızlı çalışması için görece artı değer ağırlıklı birikime geçilmesinin emek ve sermayenin verimliliğini arttırmasından kaynaklanmaktadır (Ercan, Yusufi ve Karakaş,2016:175). Bu yüzden yukarıda belirtilmiş olduğu gibi, eğitim sisteminden ileri

teknoloji kullanılmasıyla yeni eğitim yöntemlerinin uygulamaya geçirilmesi ve nitelikli emek gücü ihtiyacının karşılanması istenmektedir.

Bu istek, eğitim sisteminin sanayinin ihtiyaç duyduğu nitelik sahibi ve uzmanlaşmış emek gücü ihtiyacını karşılamak üzere yeniden yapılandırılması sonucunu açığa çıkarmıştır. Kapitalizmin geldiği düzeye bağlı olarak beşeri sermaye formunu alan bu emek gücü tarzının bir ihtiyaç ya da zorunluluk olarak ortaya çıkışı tam anlamıyla Türkiye’de üretken sermaye oluşumu ve gelişimiyle birlikte kapitalist ilişkilerin belirli bir olgunluğa erişmesinden kaynaklanmaktadır. Belirli bir olgunluk düzeyine gelen üretken sermayenin, birikim koşullarını sürekli hale getirmesi ve dolayısıyla küresel ölçekte işleyen kapitalist ilişkilere eklenebilmesi için yüksek görece artı değer üretimi yaratan alanlara yönelmesi gerekmektedir. Sanayi üretiminde üretkenlik artışı anlamına gelen bu aşamanın kat edilmesi doğrudan beşeri sermaye ihtiyacını açığa çıkaracaktır.

Korkut Boratav ve Ergün Türkcan’ın derlediği bir çalışmada, yeni bir sanayi stratejisi için gerekli olan iktisat politikasının temel unsuru olarak beşeri sermayeyi göstermektedirler. Boratav ve Türkcan’a göre, Türkiye 1960’lı yıllardan itibaren sanayi toplumu olma yolunda ilerlemektedir ve bu nedenle sanayideki üretkenliğini arttırmak amacıyla bilgiye dayalı ekonomi ve toplum yapısına geçmelidir. Başka bir ifadeyle artık Türkiye sanayi toplumu olmanın değil, sanayi ötesi topluma geçebilmek için bir sanayileşme modeli yaratmalı ve bunu gerçekleştirebilmek için de teknoloji kapasitesini arttırmalıdır. Teknoloji kapasitesini arttırmanın yollarından biri de beşeri sermaye potansiyelini arttırmaktan geçmektedir. Beşeri sermaye bu anlamda her türlü mal ve hizmet üreten insan stoku olarak tanımlanmakta ve bunun ardında da insana yapılan yatırımlar yatmaktadır. Bu stok, uzun dönemde eğitim sisteminin ilköğretimden lisansüstüne kadar araştırmacı, girişimci ve modern tekniklerle donatılmış insan tipi yaratılması yoluyla gerçekleştirilmektedir. Bunun yanı sıra, eğitimle birlikte bilimsel güç merkezleri kurulmalı ve bu merkezlerle sanayi birimleri arasında işbirliği kurulmalıdır (Boratav ve Türkcan,1993:64-72).

1990’lı yıllarda Türkiye’nin gelecek dönemlerine dair dile getirilmiş yönelik bu öngörüler, 2001 sonrasındaki süreçte fiilen yaşama geçirilmiştir. Eğitim konusundaki değişiklikler şimdiki dönemde 4+4+4 Kesintili Eğitim Modeli olarak karşımıza çıkmış, üniversite öğrencisi öğretim elemanı ve bilgi üretim süreci TÜSİAD, TİSK ve TOBB gibi sermaye örgütlerinin

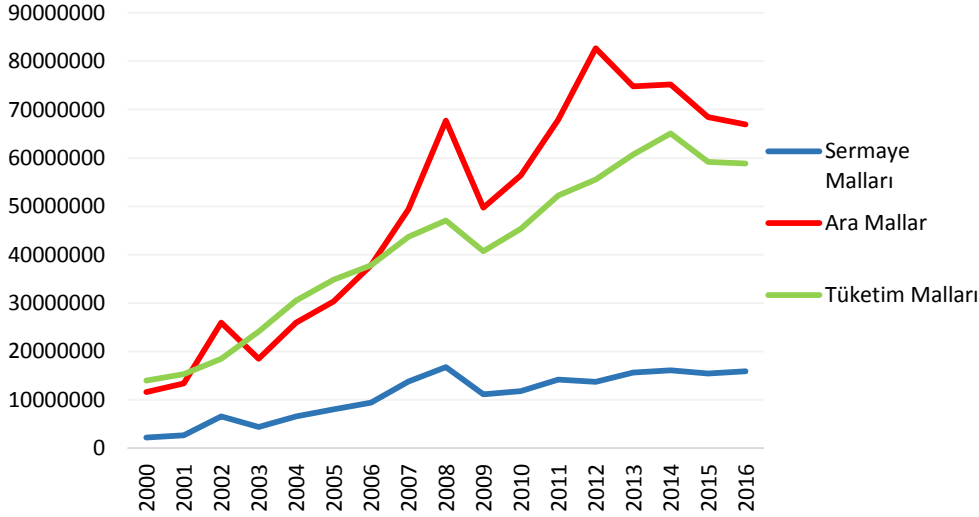
talepleri (TÜSİAD,2009:1) doğrultusunda değişme göstermeye başlamıştır. Bu anlamda çalışmanın bir sonraki aşaması 2001 ve sonrasındaki süreçte gerek bu sürece zemin hazırlayan dinamikler gerekse aynı dönemin özgül koşulları içerisinde gerçekleşen değişimler arasındaki iç bağlantılar kurulacaktır. Bu iç bağlantılar üzerinden 2001 krizinin sermaye birikiminin üretkenlik temelli ilerleyişinin hız kazanması ve beşeri sermayenin nasıl bir yerde durduğu analiz edilecektir.

3. Süreç ve Müdahalelerin Kısacasında Eğitim ve Emek Gücü: 2001'den Bugüne

Türkiye'de özellikle 2001 krizinden sonra üretim alanında emek yoğun sektörlerden sermaye yoğun geçilmesinin gerekliliği daha belirgin bir biçimde kendisini göstermiştir. Bu gereklilik, süreci hızlandırma gayreti taşıyan çok sayıda müdahaleyi beraberinde getirmiştir. Sanayi strateji belgeleri, orta vadeli programlar ve kalkınma planlarında kendisini gösteren bu müdahalelerin ana hattını, katma değerli üretimi ve beşeri sermayeyi geliştirerek üretkenliği artırma konuları oluşturmaktadır. Örnek vermek gerekirse 2018-2020 yıllarını kapsayan Orta Vadeli Program'da beşeri sermaye ve işgücünün kalitesinin artırılması ile yüksek katma değerli üretimin geliştirilmesine özel bir önem verilmiştir. Buna göre küresel piyasalarla rekabet edebilen nitelikli bir işgücü oluşturulmasının ve ilaveten küresel değer zincirinden daha fazla pay alabilmek ve katma değerini yükseltmesiyle teknoloji yoğun ürünlerin ihracatının artırılmasının temel amaç olduğu vurgulanmıştır (Kalkınma Bakanlığı,2017:45-50).

Müdahalelerin üretkenlik ve katma değer yönlü ivme kazanmasının nedeni geç kapitalistleşme sebebiyle her mahallede yaratılacak kapitalistin ilk aşamada tüketim mallarıyla sürece dahil olması ancak zaman içerisinde üretim için gerekli olan sermaye yoğun ürünlerin dışardan tedarik edilir hale gelmesiyle birikime dair işleyişin dünya ölçeğinde biçim kazanmasıdır (Ercan, Yusufi ve Karakaş,2016,173). Bu anlamda yaşanan toplumsal değişimleri daha açık bir biçimde görebilmek için üretim yapısındaki farklılıklara dikkat çekmek gerekecektir. Bu amaçla, konuya ilişkin makro veriler analiz edilecektir.

Şekil 4. Mal Bileşimlerine Göre İhracat (2000-2017) (Dolar)

Kaynak: TÜİK

Şekil 4'te 2000-2016 yılları itibariyle imalat sanayii üretimindeki mal bileşenlerinin ihracat açısından yıllara göre dağılımı görülmektedir. Sermaye malları, ara malları ve tüketim malları sınıflandırmasından oluşan imalat sanayii mal bileşiminde, sermaye malları 2000 yılından itibaren 2016 yılına kadar ihracata en az konu olan mal bileşenidir. Özellikle 2001 sonrası dönemde yükselişe geçen ve 2008'de en yüksek ihracat düzeyini gören bu mal bileşiminin kriz döneminde ihracatının azaldığı görülmektedir. Sermaye mallarını takiben tüketim mallarının ihracatı da 2006 yılına kadar ara malları ihracatının üzerinde seyretmekte ve tüketim malları ihracatı da artış eğilimi göstermektedir. Bu artış daha ziyade 1980'lerden itibaren ihracata dayalı büyüme stratejisine bağlı olarak dayanıklı tüketim malları üzerinden gelişmektedir (Taymaz ve Suiçmez 2005:19).

2008'de yaşanan krize bağlı olarak 2009'da tüm mal bileşimlerine yönelik ihracatta yine bir düşüş görülmektedir. Bundan sonraki süreç içerisinde sermaye malları ve ara mallarına yönelik ihracat düzeylerinin 2014 yılına kadar düzenli bir yükseliş izlediğini ve aynı yıldan itibaren düşüşe geçtiğini gözlemliyoruz. Tüketim ve ara malları ihracatı daha yüksek düzeylerde iken sermaye malları ihracatının düşük bir düzeyde olduğunu söylemek mümkündür. Sermaye mallarındaki ihracata yönelik makro değişkenlerin bu şekilde bir görünüme sahip olmasının nedeni Türkiye'nin sanayileşmesini ve dolayısıyla yüksek katma değerli üretimi arttırmak istemesi ancak bu ürünlerin üretimini henüz gerçekleştiriyor

oluşudur. Bunun nedeni geç kapitalistleşmeye dayalı bir özgüllük olarak kapitalistleşme sürecinin erken aşamasının belirli bir noktaya ulaşmasından sonra ithal edilen üretim araçlarının üretilmesinin zorluğundan kaynaklanmaktadır (Yaman-Öztürk ve Ercan,2009:1-2). Bu durumu destekleyen bir diğer gösterge olarak TÜSİAD tarafından yayınlanan “Türkiye’de Büyümenin Kısıtları” isimli raporda Türkiye’de 1996 ve 2008 arasındaki orta ve yüksek teknoloji ürünlerin ihracat içerisindeki payına bakıldığında orta teknolojik düzeydeki ürünlerin üretiminin yüksek teknolojik düzeydeki ürünlere göre daha fazla olduğu görülmektedir (2011:56-57). Bunun yanı sıra, TÜSİAD’ın ilgili raporundaki tespitlere paralel biçimde, 2015-2018 yıllarını kapsayan Türkiye Sanayi Strateji Belgesi’ndeki veriler de söz konusu durumu anlamak açısından önemlidir. Aşağıda bu verileri içeren tablo üzerinden ihracatın hangi teknolojik düzeyde daha fazla yoğunlaştığını görmek mümkündür.

Tablo 7
İhracatın Teknolojik Yapısı (Milyon TL) (ISIC, Rev.4)

	2010	2011	2012	2013	2014*
Yüksek Teknoloji	5.050	6.222	8.092	8.471	10.128
Orta Yüksek Teknoloji	51.388	68.262	73.834	85.700	102.562
Orta Düşük Teknoloji	50.813	69.167	97.917	82.959	94.506
Düşük Teknoloji	52.757	70.024	80.024	94.747	118.050

Kaynak: Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’ndan uyarlanmıştır (2015).

*2014 yılı verileri geçicidir.

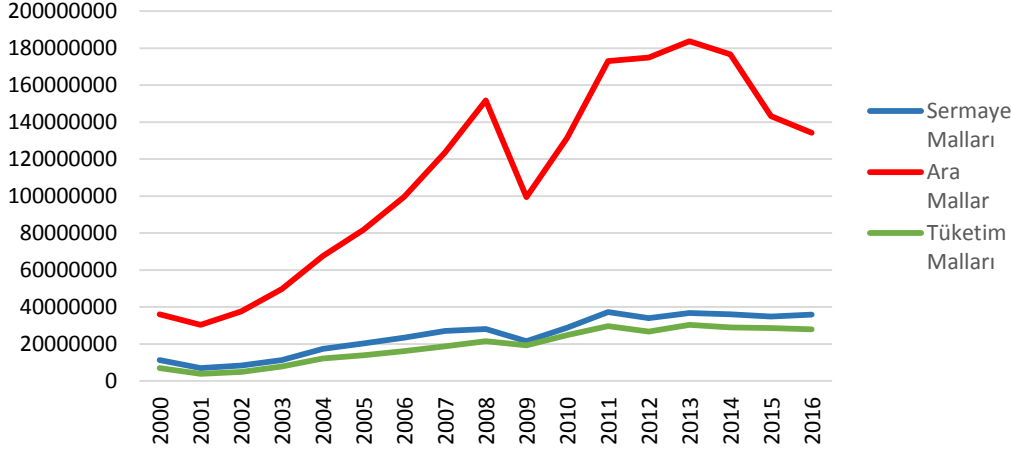
Yukarıdaki grafikte 2010-2014 arası dönemde ihracatın teknolojik düzeyine ilişkin verilere göre, yüksek katma değerli üretime geçişe meyil olduğu ve ancak diğer teknoloji düzeylerine göre üretiminin düşük olduğunu söylemek mümkündür. Düşük teknolojik düzeydeki üretimin yüksek bir paya sahip olduğu ve bunu orta yüksek teknolojik düzeydeki üretimin takip ettiği gözlemlenmektedir. Yüksek teknolojik düzeydeki üretimin ihracatı diğerlerine göre en düşük paya sahip olsa da yıllar itibariyle yüksek teknoloji ürünlerinin üretiminin artmakta olduğunu görülmektedir. Yüksek teknoloji ürünlerinin ihracatında görülen bu artış, sanayileşme stratejisinin yüksek katma değerli üretime yöneldiğinin bir göstergesidir. Bu durum aynı zamanda sermaye yoğun üretim alanının geliştiğine ve üretkenlik düzeyindeki artışa işaret etmektedir.

Ancak gelinen bu noktanın tarihsel bir sürekliliğe sahip olduğunu hatırlayarak devam etmek önem kazanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında üretimde ihracatın gelişmesini ve ihracatın yapısında bugün gelinen aşamanın esasen 1980’lerden bu yana dışa yönelik sermaye birikim stratejisinin benimsenmesinin ve dolayısıyla küresel ölçekte işleyen kapitalist ilişkilere eklenme zorunluluğunun bir sonucu olduğunu biliyoruz. Bu şekilde piyasa ekonomisinin güçlendirilmesi ve ekonominin dışa açılmasının verimlilik artışı sağlayarak bunun büyümeyi teşvik edeceği düşünülmüştü. Ancak 1980’den bu yana krizlerin ardından ihracatta kısa süreli artışlar olmuşsa da bu artışların bir süreklilik taşımaması sebebiyle ekonomik büyümeye olan katkısı da oldukça sınırlı bir düzeyde kalmıştı (Delice 2014:28).

Oysa bugün gelinen noktada ihracatın 1980’lerden bu yana çeşitli sebeplerden kaynaklı bir şekilde artmış olmasının yanı sıra hangi mal bileşimlerinde daha çok arttığına ve bu mal bileşimlerinin teknolojik düzeyine dikkat çekmek gerekmektedir. Emek gücü üretkenliğinin neden artırılmak istendiğini ve beşeri sermaye ihtiyacı olarak dile getirilen söylemin neden bu kadar sık tekrarlandığını ancak bu zorunluluğu açığa çıkaran ilişki biçimi üzerinden anlayabiliriz. Bu yüzdendir ki söz konusu ilişki biçiminin tarihsel süreklilik içerisinde gelişmesi, eğitim politikaları üzerinde sanayinin ihtiyacı olan nitelikli emek gücünü, yani beşeri sermayenin geliştirilmesi sonucunu açığa çıkarmaktadır. Bu değişimlerin ana nedeni daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi Türkiye’de sermaye birikimin değişen aşamalarında üretim yapısında açığa çıkan farklılaşmalardır.

Bu nedenle eğitim sistemindeki dönüşümün ve beşeri sermaye potansiyeli yaratmaya dayalı gayretin geri planını daha iyi görebilmek için bir sonraki adım ithalata konu olan mal bileşimlerine yönelik makro değişkenlere bakmak olacaktır:

Şekil: 5. Mal Bileşimlerine Göre İthalat (2000-2017)

Kaynak: TÜİK

2000-2016 yılları arasındaki imalat sanayi üretimindeki mal bileşenlerine baktığımızda en yüksek ithalat düzeyine sahip olan mal bileşeninin ara malları olduğunu ve bunu sırasıyla sermaye malları ve tüketim mallarının izlediğini görmekteyiz. Sermaye malları ve tüketim malları ithalatının paralel bir biçimde ilerlediği ve düşük bir düzeyde seyrettiği görülürken ara malı ithalatının diğer mal bileşimlerine göre muazzam bir artış göstermiştir. Daha önce de vurgulamış olduğumuz gibi ara malının ithalat düzeyi en yüksek olan mal bileşeni olmasında Türkiye’de henüz bu malın üretilebileceği yeterli birikim düzeyine erişememiş olması büyük önem taşımaktadır.

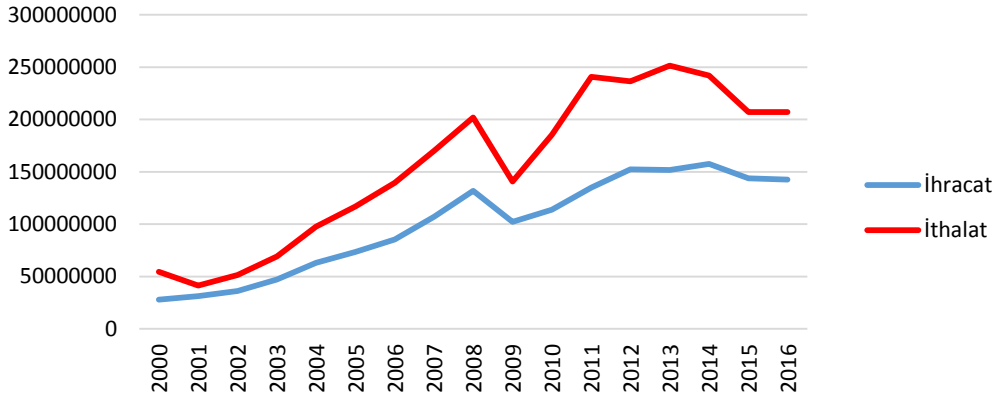
Ancak şu da unutulmamalıdır ki ara malı ithalatının artışı sanayi üretimin gelişmekte olduğunu göstermesi sebebiyle emek gücü üretkenliğinin de artış içerisinde olduğuna yönelik önemli bir göstergedir (Taymaz ve Suiçmez 2005:9). Dolayısıyla emek gücü üretkenliği sanayi üretiminin artış göstermesine bağlı olarak artmaktadır; ancak bu artış ara malı ithalatına ve buna bağlı olarak artış göstermeye devam eden ödemeler dengesi açıklığına rağmen gerçekleşmektedir. Bu nedenle yüksek katma değerli üretimin arttırılması, bu malların üretilmesi için yeterli teknolojik düzeyin ve üretkenliğin artmasına yönelik stratejiler üretilmektedir. Bu stratejiler arasında konumuz açısından önemli olanı ise eğitim sisteminin üretkenliği arttıracak şekilde yeniden yapılandırılması ve beşeri sermaye potansiyelinin arttırılmasına öncelik verilmesidir (TÜSİAD 2011, Suiçmez 2011).

Devam edecek olursak, 2008 yılının sonunda izlediği düşüş dışında sürekli bir biçimde artmakta olan ara malı ithalatı, sanayi üretiminin ara malı ithalatına dayandığını açık bir

biçimde ortaya koymaktadır. Bu durum da ithalata olan bağımlılığı arttırarak, artan ödemeler dengesi açıklarının süreklilik kazanmasına yol açmaktadır. 2009-2013 arası dönemde fark edilir bir biçimde arttığı görülen ara malı ithalatının 2014 yılından itibaren görece düşüşe geçtiği gözlenmektedir. Bu düşüşün arkasında katma değerli üretime geçişe yönelik politikaların arttırılması yatmaktadır. Bu anlamda tarihsel olarak Türkiye'nin 2001 krizi sonrasında üretim yapısının emek yoğun üretim alanından sermaye yoğun üretim alanına doğru ağırlığının artmış olması ve üretkenlik artışlarının temel strateji haline getirilmesi önemli ölçüde etkilidir. Dolayısıyla sermaye birikime isteği ve zorunluluğu üretkenlik artışını sağlama koşulunu açığa çıkarmakta ve bu koşulun sağlanması da üretimde kullanılacak ara mallarının ithal edilmesi sebebiyle dış ticaret açığının kronikleşmesi pahasına gerçekleşmektedir.

Aşağıda yer alan grafik 2000-2016 yılları arasındaki dış ticareti göstermekte ve vurgulanan gerçekliği somut bir biçimde ifade etmektedir.

Şekil 6. Yıllara Göre Dış Ticaret 2000-2016 (Dolar)

Kaynak: TÜİK.

Şekil 6'da görüldüğü gibi, 2001 sonrası süreç içerisinde ithalat ve ihracat artışı devam etmiş ancak aynı dönem içerisinde ithalatın payı daima ihracattan fazla olmuştur. Türkiye'de uzun bir dönemdir sürmekte olan dış ticaret açıklarını kapatmak amacıyla ileri sürülen sanayide üretkenlik düzeyini arttırmaya yönelik stratejiler daha yoğun bir biçimde gündeme gelmiştir. Bu durum eğitim sisteminin değişmesini ve emek gücünün beşeri sermaye biçiminde form değiştirmesini gündeme getirmiştir. Çünkü daha önce de belirttiğimiz üzere sermaye örgütleri, Türkiye'de beşeri sermayenin geliştirilmesini ekonomik büyümenin önündeki engelleri

kaldırmadaki birincil koşul olarak görmektedir. Sermaye örgütlerinin bu genel görüşü, TOBB'un düşünce kuruluşu olarak faaliyet gösteren TEPAV adına çalışmalarıyla öne çıkan Güven Sak'ın açıklamalarında daha da somutlaşır:

Türkiye, eğer sanayisini korumak istiyorsa rekabet gücünü kaybetmemek için bu değişime ayak uydurmak zorundadır. Türkiye'nin milli eğitim sisteminin, artık Türkiye'nin sanayi politikası önceliklerinden ve de değişen beşeri sermaye ihtiyacından haberdar olması gerekmektedir. (...)‘Çala çala bir havaya girelim’ şiarı ile koordine olan, bildiğiniz davul/zurna geleneğine örgütlenmiş mevcut idari sistemi ile Sanayi 4.0, Türkiye’de yalnızca işsizliği artırır. Artık davul/zurnadan orkestraya geçmemiz gerekiyor (2016a:1)

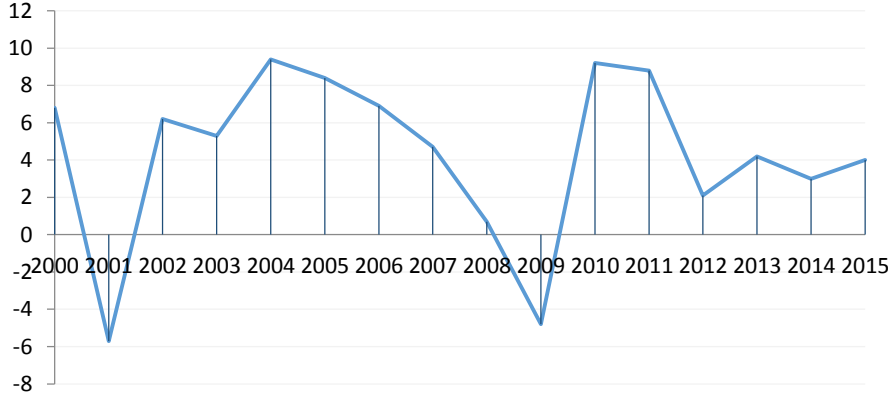
Güven Sak'ın “artık davul zurnadan orkestraya geçmemiz gerekiyor” söylemi artık el yordamıyla kurulan sermaye ilişkilerinin çok daha sistematik ve birbiriyle uyum içerisinde olan bir işleyişe dönüşmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bunun daha da derininde küresel ölçekte rekabet edebilme sorunu ve bu sorunu aşabilmenin temel unsurunun becerilerle donatılmış insan kaynağını elde etmek olduğu düşünülmektedir(Kalkınma Bakanlığı 2014:69).

Konuyla ilgili olarak aynı düşünce düzleminde ilerleyen Güven Sak, eğitimin sanayinin ihtiyaçları doğrultusunda düzenlenmesine ve beşeri sermayenin geliştirilmesine vurgu yapmaktadır. Çünkü birikim sürecinin geldiği aşamada artı değer üretimini ağırlıklı olarak görece artı değer üretimi üzerinden gelişmekte ve bu durum emek gücü üretkenliğinin artmasını ön plana çıkarmaktadır. Bu yüzden burada beşeri sermaye ihtiyacına yönelik ihtiyaç, “çala çala havamızı buluruz” şeklindeki davul zurna şiarından “orkestraya geçmeliyiz”(2016b:1) açıklamasıyla kendisini göstermektedir.

Gerek Sak'ın açıklamalarında kendisini gösteren gerekse sermaye örgütlerinin yayınladıkları raporlarda sıklıkla adı geçen “beşeri sermayeye ihtiyacımız var” söylemi bu pek tabii olarak bu yöndeki bir eksikliğe istinaden oluşmaktadır. Fakat sadece bir söylem olarak açığa çıkan beşeri sermaye ihtiyacının bir ihtiyaç olarak karşımızda durmasının arkasında pek çok değişken bulunmaktadır. Ancak söz konusu söylemi açığa çıkaran değişkenlerle birlikte ele almadan anlamak mümkün değil. Dolayısıyla bir sonraki adım Türkiye koşullarında ekonomik büyümenin durumuna bakmak ve bunları ihracat ve ithalata yönelik makro verilerle karşılaştırmak olacaktır. Bu anlamda yapılan analiz hem söylem ve gerçekliği ilişkilendirmek

hem de değişen üretim yapısının eğitim ve beşeri sermaye ilişkisini nasıl etkilediğini anlamak açısından önemlidir.

Şekil: 7. Yıllara Göre Sabit Fiyatlarla GSYİH Büyüme Hızları (1998)

Kaynak: TÜİK

Daha önce, mal bileşimlerine göre ihracat ve ithalatın durumuna baktığımızda ara malları ihracat ve ithalatının arttığını, yıllara göre dış ticarete baktığımızda ise ithalatın fazla olması sebebiyle dış ticaret açıklıklarının olduğunu görmüştük. Fakat buna rağmen 2000 yılı ile 2015 yılları arasındaki ekonomik büyüme hızına baktığımızda 2001 ve 2008 yıllarında ekonomik krize bağlı düşüşler görülse de genel olarak yıllara göre büyüme hızının istikrarsız bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü kriz sonrası dönemlerde görülen bir toparlanma refleksine bağlı biçimde gelişen büyüme hızındaki artışların bir süreklilik taşımadığını söylemek gerekir. Türkiye ekonomisinde büyüme hızının istikrarsız bir yapıya sahip olması, kısa dönemli büyüme evrelerinin yine kısa dönemli daralma evreleriyle nihayete erdiğini göstermektedir (Taymaz ve Suiçmez 2005:8). Bu istikrarsızlığın sebepleri büyüme odaklı politikaların geliştirilememesi, izlenen politikaların da bir istikrarsızlığa olması ve ülkenin kendine özgü yapısal sorunları olarak sıralanmaktadır. Bu sebepleri ortadan kaldırabilmek için ekonomik büyümenin temel itici gücü olarak tanımlanan verimlilik artışını sağlamak ve bu bağlamda Toplam Faktör Verimliliği (TFV)'nin artırılmak en önemli koşul olarak gösterilmektedir. TFV artmasını belirleyen temel unsur ise onu doğrudan etkileyen beşeri sermaye birikimine sahip olunması ve bu kaynağın kullanılması olarak ifade edilmektedir (Acemoğlu,2014,1; Delice,2014,26-36-37).

Yüksek ve istikrarlı büyüme Onuncu Kalkınma Planı'nda da ekonominin temel hedeflerden biri olarak belirlenmiştir. Söz konusu hedefe ulaşabilmek için izlenecek yol haritası ise

büyümenin verimlilik artışlarına dayandırılması, teknoloji ve yeniliğin geliştirilerek yüksek teknoloji ürünlerin üretilmesi ve beşeri sermayenin geliştirilmesine yönelik eğitim politikalarının oluşturulması olarak gösterilmiştir (Kalkınma Bakanlığı 2013:60-61-62). Bu çerçeveden hareketle bir sonraki adım küresel ölçekteki kapitalist işleyişe eklenme isteğinin üretkenlik artışına dayalı büyümeyi zorunlu kılmasıyla emek gücünü beşeri sermaye dönüştürmek üzere eğitime nasıl bir rol atfedildiği üzerine odaklanacaktır.

a. Eğitimin rolü: Beşeri sermaye yetiştirme yönünde müdahaleler

Sermaye birikiminin tarihsel sürekliliği içerisinde üretim yapısının farklılaşması ve sanayi sermayesinin gelişimi boyunca eğitimin emek gücünün sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden dönüşümünü sağlayan bir araç olarak rolü atfedildiğini görüyoruz. Eğitime atfedilen bu rol, elbette ki sermaye birikiminin geldiği aşamanın büyüklüğüne bağlı olarak yeni görüngüler kazanmıştır. Bu görüngüleri karakterize eden eğitimin emek gücü üretmesi ancak daha da ötesi çağdaş kapitalizmin bugün geldiği noktada emek gücünü artık beşeri sermaye olarak üretmesidir (Rikowski,2005,11). Emek gücünün beşeri sermaye olması piyasaya dönük nitelik, bilgi ve becerilerinin eğitim yoluyla artırılmasıyla gerçekleşiyor. Dünden bugüne kapitalizmin gelişimi sermayelerin ölçeğinin genişlemesiyle yeni ihtiyaçlarının doğmasına ve bu anlamda da emek gücüne olan ihtiyacının farklılaşmasına neden olmaktadır. Bu farklılığın temelinde üretim yapısının sermaye yoğun olması ve üretkenliğe dayanması ile küresel ölçekte genişleyen kapitalist ilişkilere eklenmenin kaçınılmaz olması var. Hal böyle olunca üretimde üretkenliği arttırmak da söz konusu işleyişe eklenmede önemli bir eşik oluşturuyor ve emek gücünün de eş düzeyli üretkenliğe sahip olmasını zorunlu bir koşul olarak karşımıza çıkarıyor. Bu yüzden ilk etki eğitim alanında kendisini gösteriyor. Bu etkiyi daha somut düzeyde eğitimin içeriğinin değiştirilmesi ve bu içeriği hayata geçirecek kurumsal yapıların (okulların) yeniden yapılandırılması ve eğitime yönelik yeni kurumların açığa çıkmasında gözlemliyoruz.

Yaşanan somut etkilerin ya da değişimlerin arkasında özellikle ara malı ithalatını azaltmak ve cari açıkların önüne geçmek suretiyle katma değerli ürünlerin üretimine geçilmesi gerektiğine yaslanan iktisat politikaları yer alıyor. O yüzden emek gücünün beşeri sermaye biçiminde

dönüştürülmesi için eğitimin içeriğinin üretkenlik temelli olarak hızla değiştirilmesiyle ve bu değişimi hayata geçirecek yeni kurumların varlığıyla karşılaşılıyor. Onun için eğitim sisteminde yapılan düzenlemeler, mesleki beceri kazandıran meslek edindirme merkezlerinin sayılarının giderek çoğalması ve ÖSYM'nin yayımladığı ön lisans programındaki meslek alanlarının günbegün çeşitlenmesinden eğitim alanında beşeri sermayeyi geliştirmenin temel ölçüt olarak belirlendiğinin bir kanıtı olarak karşımızda duruyor. Bu yüzden eğitim alanında beşeri sermayeyi geliştirmek üzere olup bitenlere bakmak önem arz ediyor.

Ekonomik büyümenin temel unsuru olarak gösterilen beşeri sermaye potansiyelini yaratmak adına eğitim politikalarının oluşturulmasına yönelik olarak hayata geçirilen uygulamalardan en önemlisi eğitim sistemini dörder yıllık periyodlara ayıran 4+4+4 Kesintili Eğitim Modeli'dir. Buna göre genel eğitimin süresi dört yıla indirilmiş ve bundan sonraki aşamada öğrenciler meslek seçimine ve söz konusu meslekle ilgili uygulamalı ve teorik eğitime yönlendirilmiştir. 4+4+4 Kesintili Eğitim Modeli'ne ilişkin Kanun Teklifi ve gerekçesinde söz konusu eğitim modeli, beşeri sermaye ihtiyacını karşılamaya yönelik atılmış bir adım olduğu şu ifadelerle açıkça ortaya konmaktadır:

“Ülkelerin sosyal ve ekonomik kalkınmaları açısından yetişmiş insan gücünün ne denli önemli olduğu bilinmektedir. Sınai gelişimin lokomotifi makineler ve enerji girdilerinden önce donanımlı insan unsurudur. Düşünen, tasarlayan, üreten, uygulayan, geliştiren akıl ve eller nitelikli değilse, ekonominin üretkenliğinin yerinde saymayı bile başarması mümkün değildir. Bu noktada mesleki eğitimin bir ülkenin geleceğini belirleyen alanlardan biri olduğu gerçeği göz ardı edilmeyecek bir biçimde karşımıza çıkmaktadır (TBMM 2012).

Özellikle sermayenin istediği kalifiye eleman biçimindeki nitelikli emek gücünü sağlamak adına düzenlenmiş olan bu eğitim sistemiyle mesleki eğitimin güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Dolayısıyla gerek sermaye örgütlerinin söylemlerinde gerekse devletin ilgili kurumsal yapılarının yayınlamış olduğu plan ve raporlarda mesleki eğitimin geliştirilmesi imalat sanayiinin nitelikli ara eleman ihtiyacını karşılayabilmesi açısından büyük önem arz ettiği önemle vurgulanan bir konu haline gelmiştir (Kalkınma Bakanlığı,2014:73).

Bu doğrultuda, beşeri sermayenin geliştirilmesine yönelik atılan adımlar önemli ölçüde mesleki eğitimin güçlendirilmesine yönelik olmuş ve bu yolla hem devlete ilişkin kurumların hem de sermaye örgütlerinin bünyesinde çok sayıda mesleki eğitim projesi açığa çıkmıştır.

Bunlar arasında TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) tarafından başlatılan UMEM (Uzmanlaşmış Meslek Edindirme Merkezi) destekli Beceri'10 Projesi, Koç Holding'in öncülüğünde yürütülen MLMM (Meslek Lisesi Memleket Meselesi) Projesi, MEB (Milli Eğitim Bakanlığı) ve AB (Avrupa Birliği) destekli MEGEP (Mesleki Eğitim ve Öğretim Sistemini Güçlendirme Projesi), Fatih Projesi, MYK (Mesleki Yeterlilik Kurumu) , UYS (Ulusal Yeterlilik Sistemi) ve bunlar arasında en güncel olan TOBB aracılığıyla faaliyetlerini yürüten MEYBEM (Mesleki Yeterlilik ve Belgelendirme Merkezleri A.Ş.) kurulması bu yapılara örnek olarak verilebilir.

Emek gücünün gelinen aşamada beşeri sermaye olarak form değiştirmiş olması ve eğitim sisteminin içeriğinin değiştirilmesiyle teknik bir sürece çekilmesi söz konusu ilişkilerin gelişmiş/gelişmekte olmasının bir sonucudur. Bu ilişkilerin gelişmesine bağlı olarak, daha önce de vurgulamış olduğumuz gibi, 2001 sonrası sürece biçim veren ve onu devam ettiren görece artı değer üretiminin artan yoğunluğunun, emek gücü nezdinde beşeri sermaye olarak tezahür edişidir.

Kavramlarla olgusal bağlantıları kurmaya devam edecek olursak birikim sürecine ait bu ilişkilerin tarihsel süreklilik içerisindeki rolünü ve emek gücünün dönüşümüne olan etkisini daha iyi anlamak ve açıklayabilmek için karşılaştırmalı bir analiz önem kazanmaktadır. Bu amaçla öncelikle Tablo1 ve Tablo2'de verilmiş olan 1960'lı yıllara ait istihdamın sektörel dağılımı ve mesleklere göre işgücünün dağılımını içeren verilerin bugünkü güncel karşılıklarına bakmak gerekecektir.

Tablo 8
Ekonomik Faaliyetlere Göre İstihdam Edilenler

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler
2014	5,453	5,310	13,250
2015	5,465	5,338	13,915
2016	5,305	5,297	14,620

Kaynak: TOBB Ekonomik Göstergeler'den uyarlanmıştır (2010=100 Bin Kişi), 2017.

Tablo 8'de 2014,2015 ve 2016 yıllarına ait tarım, sanayi ve hizmetler sektöründe istihdam edilenlere ait rakamsal verilere bakıldığında en çok istihdam edilenlerin hizmetler sektöründe olduğu gözlenmekte ve sanayi sektörü bunun oldukça gerisinde kalmaktadır. Daha önce Tablo 1'e ait verileri analiz ederken 1960'lı yıllardaki birikimin düzeyine bağlı olarak istihdamın

ağırlıklı olarak tarım sektöründe gerçekleştiğini görmüştük. Henüz yeni oluşmaya başlayan bir üretken sermaye ve sanayi hamlesi yapma gayreti gösteren bir planlı ekonomi koşullarında sanayideki ve hizmetler sektöründeki istihdam durumu bunun oldukça gerisindeydi. Ancak bugün sermaye birikiminin süreç içerisinde geldiği aşama bunun tam tersi bir tabloyu karşımıza çıkarmaktadır. Güncel verileri içeren Tablo 8’de belirtilen yıllar içerisinde tarım sektöründe istihdam edilenlerin sayısında düşüş gözlenmekte ve diğer sektörler arasında en fazla istihdam yaratan sektör ise hizmetler sektörü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fakat burada sanayi sektöründeki gelişmenin durumu özel bir önem arz etmektedir. Çünkü belirtilen yıllardaki sanayi sektöründeki istihdam düzeyine bakıldığında yer yer tarım sektörünün bile gerisinde kaldığı görülmektedir. Oysaki 1960’lı yıllar sanayi sermayesinin yeni gelişme gösterdiği yıllar olarak karşımıza çıkmaktaydı. Fakat 2001 sonrası süreç içerisinde üretimde gerçekleşmeye başlayan yapı içi dönüşüme karşın sanayideki istihdam düzeyinin yeterli olmadığı görülmektedir. Bu durum en başından beri söylemekte olduğumuz sanayinin ihtiyaç duyduğu nitelikli emek gücünün beşeri sermaye ihtiyacının neden bu kadar sıklıkla gündeme geldiğini ve eğitim sisteminde gerçekleştirilmek istenen/gerçekleştirilen değişimlerin geri planını açıkça ortaya sermektedir.

Bir adım daha atarak bu değişimlerin sermaye birikiminin bugün geldiği aşamada emek gücü talebine nasıl yansıdığını ve bu anlamda hangi mesleklerde daha fazla emek gücü talebinin olduğunu görmek bu geri planı daha iyi anlamak açısından önem kazanır.

Tablo 9

Türkiye Genelinde Çeşitli Sektörlerde En Çok Talep Edilen Meslekler

Makineci (Dikiş)	Bilgisayar Destekli Tasarım İmalat Elemanı
Asansör Bakım ve Onarımcısı	Mekanik Bakım ve Onarımcısı (Motorlu)

	Taşıtlar Hariç)
Overlok Makinesi Operatörü	Bilgisayar Operatörü (Çizim Programları)
Dikiş Makinesi Operatörü-Kumaş	Elektrik Ark Kaynakçısı (Makine İle)
CNC Torna Tezgâhı Operatörü	CNC Freze Tezgâhı Operatörü
Bilgisayar Bakım ve Onarımcısı	Mobilya Ustası Ahşap
Kesimhane işçisi	Metal Sac İşlemeci
Kaynakçı (Oksijen ve Elektrik)	Otomotiv Sac ve Gövde Kaynakçısı

Kaynak: TOBB UMEM Veri Tabanı,2011 ve MEYBEM,2017.

Yukarıdaki tablo, Türkiye genelinde çeşitli sektörlerce en fazla talep edilen mesleklerin bir dökümünü oluşturmakta ve bir diğer anlamıyla sermayenin süreç içerisinde değişen emek gücü talebini sergilemektedir. Bu değişimi daha iyi görebilmek için 1960'lı yıllara ait verileri içeren Tablo 2'ye geri dönelim. Tablo 2'de üretimde tarımın payının görece az olduğunu ancak sanayileşme sürecine geçişin henüz başlanması sebebiyle sanayi alanında bir emek gücü talebinin oluştuğunu, ancak emek gücü talebinin de ağırlıklı olarak tarımsal üretimde ve emek yoğun sektörlerde yoğunlaştığını ifade etmiştik. Fakat bugün birikimin geldiği aşamada sanayi sektörüne ilişkin mesleklerin ne kadar ağırlık kazandığını ve emek yoğun sektörlerdeki emek gücü talebinin ne kadar azalmış olduğunu görmekteyiz. Bu durum sermaye birikiminin tarihsel süreklilik içerisinde belirli bir aşama kaydettiğini ve gelinen bu aşamada emek gücü üretkenliğinin arttığını göstermektedir.

Türkiye'de sermaye birikiminin değişen evrelerinde görece artı değer üretiminin ağırlık kazanması emek gücü üzerinde artık daha fazla bilgi ve beceri sahibi olması ve daha nitelikli olması yani kendisinden bir beşeri sermaye yaratması sonucunu açığa çıkarmıştır. Emek gücünün kendi beşeri sermayesini geliştirmesi sermayenin değişen üretim yapısından kaynaklı yeni ihtiyaçlarını karşılama zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması, özellikle mesleki eğitimin güçlendirilmesi ve beşeri sermayenin geliştirilmesi sermayenin birikimin geldiği aşamaya bağlı olarak en güncel ihtiyaçları olarak karşımızda durmaktadır.

Beşeri sermayenin geliştirilmesi demek öncelikle eğitim sisteminin içeriğinin nitelikli emek gücü yetiştirecek şekilde yeniden yapılandırılması anlamına gelmektedir. Bu amaçla eğitimde meslek edindirme ön plana çıkmaktadır. Böylece görülmektedir ki, Türkiye'de görece artı değer ağırlık kazanmasıyla birlikte meslek yüksekokullarındaki ön lisans programlarının

sermaye örgütlerinin ihtiyaç duyduğu ara eleman tarzındaki nitelikli emek gücünü yetiştirmeye yönelmiştir. Bu amaçla hem meslek yüksekokulları hem de çeşitli sertifika programları aracılığıyla eğitim sisteminin de beşeri sermaye ihtiyacını karşılayacak şekilde yeniden biçimlendirildiğini söylemek mümkündür.

Sonuç

Kalkınma olgusunun işleyişe uygun ifadesi olan sermaye birikimi iki değişken üzerinde yükselir, emek-gücü ve makineler. Birikim sürecinin (kalkınma sürecinin) tarihsel gelişim süreçleri kendi içinde bu iki bileşenin değişim eğilimine yol açar. Amaç birim zamanda daha fazla artı-değer ya da genel geçer iktisadın ifadesi ile katma değeri yüksek alanlara yönelmesi gerekiyor. Burada detaylandıramadığımız nedenlerden dolayı sermaye birikim sürecine geç katılan toplumlarda bu işleyiş belirli engellerle karşılaşır. Ama her iki durumda da yani daha fazla artı-değer (katma değer) elde edilme amacı, emek-gücünün niteliğinin değişmesini gerekli kılar. Bu gereklilik zorunluluk Türkiye için daha bir can yakıcı bir hal almış ve bu hal süreklilik arz ediyor. Çalışmamızda bu zorunluluğu tarihsel süreç içinde farklı aşamalarda açığa çıkan biçimlerini işaret etmeye çalıştık. Bu işaretlerin, çalışma boyunca üretken sermayenin oluşum dönemini temsilen 1960'lı yıllardan, 2001 krizi ve bugüne değin olan dönemde sermaye birikim sürecinin her aşamasının kendine özgü tarihsel koşulları ve kapitalizme içkin dinamiklerin bu özgüllükler etrafında biçim kazandığı önemle vurgulanmıştır. Bu yüzden çalışma sermaye birikiminin tarihsel sürekliliği içerisinde katma değerli üretim, beşeri sermaye ve görece artı değer arasındaki iç bağlantıları göstermeye odaklanmıştır.

Çalışma kapitalizmin bütünsel işleyişini görmek üzere birikimin değişen aşamalarında birikimin işleyişine dair makro iktisadi veri setinden yararlanmıştır. Veriler çalışmanın olgusal bir düzlemde iletmeyi değil, olgularla kavramları ilişkilendirerek analizi güçlendirmeyi amaçlamıştır. Bu verilerden hareketle Türkiye'de katma değerli üretimin geldiği düzey, eğitimin durumu ve üretimin değişimine bağlı olarak emek gücü talebinin hangi mesleklerde ağırlık kazandığına ilişkin dönüşümü anlaşılacak istenmiş ve verili durumlarla sermaye birikimi mekanizmasının işleyişini analiz edilmiştir. Bu anlamda sanayi sermayesindeki katma değer durumu, katma değer değişimine bağlı olarak emek gücü

talebinin yoğunlaştığı meslekler ve eğitimin bu mesleklerde yetişmiş emek gücünü sağlamak üzere nasıl bir değişim geçirdiği veriler üzerinden ele alınmıştır.

Bu analiz çerçevesinde Türkiye'nin katma değerli üretime geçmesi ve beşeri sermayenin geliştirilmesi gerektiği vurgusu sermayenin değişen aşamalarında farklı somut bileşenler üzerinden kendisini göstermiştir. Bu farklılıklara çoğu kez karşılaştırmalı analizler üzerinden dikkat çekilmiş ve birikimin tarihsel sürekliliği içerisinde kaydettiği aşamanın nasıl bir değişim açığa çıkardığı gösterilmek istenmiştir. Buna göre günümüz kapitalizminin geldiği aşamada üretkenlik temelli bir iktisat politikasından hareketle yüksek katma değer yaratmak ve beşeri sermayeyi geliştirmek büyümenin yeni dinamikleri olarak belirlenmiştir. Bu belirlenimin geri planı Türkiye'de sermaye birikiminin küresel ölçekteki işleyişine görece artı değer yaratmak üzerinden eklemleme biçimine sahip olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Bu eklemlemenin aldığı biçim Orta Vadeli Program'da Sanayi Strateji Belgesi'nde Onuncu Kalkınma Planı'nda ve TÜSİAD, TİSK ve TOBB'un yayımladığı raporlarda kendisini ortaya koymuştur. Katma değerli üretime yönelmenin ve eğitim ve emek gücünün de bu yönelimin gereklerine uydurulmasını içeren çok sayıda söylem üzerinden bunları gözlemlemek mümkündür. Ancak makro veriler üzerinden baktığımızda söylemler ya da istekler ile gerçeklik arasında önemli bir farkın bulunduğu yüksek teknolojili ürünlerin ihracat içindeki payına bakıldığında açıkça gözükmiştir.

Dolayısıyla her ne kadar katma değerli üretime bir yönelim söz konusu olsa bile Türkiye'de birikimin geldiği aşama bu ürünleri üretebilecek bir düzeyi yansıtmamaktadır. Bunun esas sebebi sermaye birikiminin tarihsel gelişiminin her ülkenin kendi özgüllüğündeki gerçekleşmesiyle ilişkilidir. Sermaye birikimi mekanizmasının işleyiş oluş haline ve geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye'nin geç kapitalistleşmeye özgü dinamiklerine değinmeden yalnızca yüzde değişimler üzerinden yapılan büyüme analizleri gerçekliğin bilgisini vermede yetersiz kalmaktadır. Çünkü birikim sürecini hızlandırmaya yönelik iktisat politikaları araçlarıyla müdahalelerde bulunulsa bile sürecin tarihsel ilerleyişinde birikimi etkileyen diğer değişkenler gözden kaçırılmaktadır. Bu değişkenlerden en önemlisi Hirschman'ın vurguladığı gibi, ithal ikamesinin coşkun aşaması tamamlanmasının ardından yeni kurulan sanayinin birimlerinde üretim ve kar ve büyümenin muazzam boyutlara ulaşmasıyla erken dönem kazanılan başarıların etkisinde kalınması ve sanayi sermayesinin

vaktinden önce üstesinden gelemeyeceği bir ekonomik düzeyin içine çekilmesinde açığa çıkmaktadır (Hirschman'dan aktaran Ercan,2002:69). Bu ekonomik düzey üretken sermayeler için yeni yatırımları zorunlu kılmakta tüketim malları üretiminden üretim malları üretimine geçişi gündeme gelmektedir. Bu durum, küresel ölçekteki işleyişe sahip kapitalist ilişkilerle eşitsiz bütünleşmeyi yapısal bir gerçeklik olarak ortaya koymaktadır. (Ercan,2002:69). Bu eşitsiz eklemlenme de bugünlerde katma değer yaratma ve beşeri sermayenin somut görüngüsünde görece artı değere yaratma üzerinden gelişmektedir.

İktisat politikaları aracılığıyla bu geçişi sağlamaya yönelik yapılan müdahaleler, sonrasında süreç ve müdahale arasında gerilimli bir ilişkinin varlığına sebep olmaktadır. Çünkü müdahaleler birikim sürecine hız kazandırarak ilerletmeye yönelik olsa bile sürecin müdahaleye verdiği yanıt hızlanmaya işaret etmemektedir. Bunun nedenini geç kapitalistleşmede olduğu kadar Türkiye'de birikim sürecinin işleyişinin toplumsal dinamiklerinin süreci nasıl biçimlendirdiğinde de aramak gerekmektedir. Bu toplumsal dinamiklerden biri olarak, sürece ilişkin müdahalelerin niteliğini belirleyen siyasi iktidarın konumu oldukça kritik bir öneme sahip. Bu anlamda siyasi iktidar birikimin sürekliliği adına süreç ve müdahale arasındaki gerilimli ilişkide kendisini yeniden inşa etmeye çalışırken birikimin yeniden inşasıyla kendini yeniden inşa etmek arasında arasındaki zor aşamayı geçmekte güçlük çekiyor. Çünkü bu zor aşama Türkiye'de kapitalizmin hem yapısal hem de yapı içi dönüşümü yaşadığı bir döneme karşılık gelmekte ve bu dönemin özgüllükleri çok sayıda bileşen tarafından belirlenmektedir. Bu yüzden kapitalist ilişkilerin gelişimindeki bütünü görmenin yolu bu bileşenlerin oluşturduğu büyük resmin içinde biçimlenen kapitalist-ulus devlet yani Türkiye gerçekliği üzerinden daha detaylı analizler yapılmasından geçiyor.

KAYNAKÇA

Acemoğlu, D. 2014. *Daron Acemoğlu Ne Diyor?*

<http://www.star.com.tr/yazar/daron-acemoglu-ne-diyor-yazi-983260/> (Erişim: 09.10.2017).

Boratav K. ve E. Türkcan. 1993. “Sanayileşme İçin Yeni Bir Strateji Önerisi” *Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT’ler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Delice G. 2014. *Ekonomik Büyümenin Sürdürülebilirliği*.

<http://asem.org.tr/tr/publication/details/3081/T%C3%BCrkiye%E2%80%99de-Ekonomik-B%C3%BCy%C3%BCmeninS%C3%BCrd%C3%BCrebilirli%C4%9Fi> (İndirilme tarihi: 01.10.2017).

Eldred M. , Roth M. 1978. *Guide to Marx’s Capital* CSE Books, London.

Ercan, F. 2002. “Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi” *Praksis Dergisi* 1(5), 25-75.

Ercan, F. 2006. “Türkiye’de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi (1980-2004)” D. Yılmaz, F. Akyüz, F. Ercan, K.R. Yılmaz, Ü. Akçay, T. Tören (der.). *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi* Ankara: Dipnot Yayınları.

Ercan, F. ve G. Tuna. 2006. “İç Burjuvazinin Gelişimi: 1960’lardan Günümüze Bakış” İ. Akça ve B. Ülman (der.). *İktisat, Siyaset ve Devlet Üzerine Yazılar, Prof. Dr. Kemal Saybaşılı’ya Armağan*. İstanbul: Bağlam Yayınevi.

Ercan F. , D. Gültekin-Karakaş ve K. Tanyılmaz. 2008. “Türkiye’de Sermaye Birikimi, Sanayileşme Politikaları ve Sektörel Değişimler.” G.E. Aslan (der.). *Çeşitli Yönleriyle Cumhuriyetin 85’inci Yılında Türkiye Ekonomisi* Ankara: Gazi Üniversitesi Hasan Ali Yücel Uygulama Merkezi

Ercan, F. , D. Gültekin-Karakaş ve F. Yusufi Yılmaz. 2017. “Yeni Türkiye’nin Değişen Devlet ve Sermaye İlişkilerini Teşvik Politikaları Üzerinden Okumak” (der.). T. Tören ve M. Kutun. “Yeni” Türkiye? *Kapitalizm, Devlet, Sınıflar*. İstanbul: Sav Yayınları.

Fine B.,L. Harris 1979. *Rereading Capital*. The Macmillan Press, London.

Fine, B. 2015. “Sömürü ve Artık Değer” çev. G. Yılmaz *Marksist İktisat Kılavuzu* B. Fine ve A. Saad-Filho (der.) Ankara: Dipnot Yayınevi.

Gülalp H. 1993. *Kapitalizm, Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: Belge Yayınları.

Gülalp H. 1987. *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*. Ankara: Yurt Yayınları.

Gültekin-Karakaş D. ve F. Ercan. (2008). Türkiye’de Uluslararasılaşma Sürecindeki Sermayenin Üretken ve Para Sermaye Arasındaki Zaman Yönelimli Stratejik Tercih. *İşletme ve Finans* 23.262, 35-55.

- Gültekin-Karakaş D. 2009. *Hem Hasımız Hem Hısmımız Türkiye Finans Kapitalinin Dönüşümü ve Banka Reformu*. çev. Ş. Tokel İstanbul: İletişim Yayınları.
- Harvey, D. 2006. *Limits to Capital*. Verso, London.
- Kalkınma Bakanlığı. 1963. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963-1967. Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı. 1968. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972. Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı. 2013. Onuncu Kalkınma Planı, 2015-2018, Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı. 2014. Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı İmalat Sanayiinde Dönüşüm Özel İhtisas Komisyonu Raporu 2014-2018, Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı. 2017. Orta Vadeli Program 2018-2020, Ankara.
- Kepekçi Y. 1987. *Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi* Ankara: Teori Yayınları.
- Maliye Bakanlığı. 2011. *Türkiye’de İşgücü Piyasası Sorunları ve Çözüm Önerileri*. <http://www.maliye.gov.tr/EADD%20alma%20Platformu/Ara%C5%9Ft%C4%B1rma%20Raporlar%C4%B1/T%C3%BCrkiye'de%20%C4%B0%C5%9Fg%C3%BCc%C3%BC%20Piyasas%C4%B1%20Sorunlar%C4%B1%20ve%20%C3%87%C3%B6z%C3%BCm%20%C3%96nerileri.pdf> (Erişim: 01.10.2017).
- Mandel, E. 2008. *Marx’ın Kapitali* çev. O.S. Binatlı. İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Marx, K. 2011. *Kapital Cilt 1*. çev. N. Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları. (Orijinal baskı tarihi: 1867).
- Özgür, Ö. 1972. *100 Soruda Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi*, İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Rikowski, G. 2006. *Distillation: Education in Marx’s Social Universe*. http://scholar.google.com.tr/scholar_url?url=http://www.academia.edu/download/32953159/Distillation_UEL.doc&hl=tr&sa=X&scisig=AAGBfm3TLhVg6Wk6NenfVV5RSQ-yxNP8XQ&nossl=1&oi=scholar&ved=0ahUKEwjA3dmOjv7XAhXmPZoKHUCmCrkQgAMIJigAMAA (Erişim: 02.10.2017).
- Rosdolski, R. 2008. *Marx’ın Kapital’inin Oluşumu* çev. C. Atay ve M. Çelik, İstanbul: Otonom Yayınları. (Orijinal baskı tarihi: 1992).
- Sak, G. 2016a. *Bu Milli Eğitim İle Sanayi 4.0 Bizi Kasıp Kavurur*. <http://www.tepav.org.tr/tr/blog/s/5541/Bu+Milli+Egitim+ile+Sanayi+4.0+bizi+kasip+kavurur> (Erişim: 01.10.2017).

Sak, G. 2016b. *Davul Zurnadan Orkestraya Nasıl Geçilir?*

<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/guven-sak/davul-zurnadan-orkestraya-nasil-gecilir-1526885/> (Erişim: 01.10.2017).

Sönmez, M. 1992. *100 Soruda 1980'lerden 1990'lara Dışa Açılan Kapitalizm* İstanbul: Gerçek Yayınları.

Sönmez, M. 1986. *Türkiye Ekonomisinde Bunalım 12 Eylül Sonrasının Ekonomi Politikası*. İstanbul: Belge Yayınları.

Taymaz E. ve Suiçmez H. 2005. *Türkiye'de Verimlilik Büyüme ve Kriz*.

<http://anahtar.sanayi.gov.tr/tr/news/egitim-ve-ar-ge-temelli-bilgi-ekonomisi-verimlilik-ekonomisi/419> (İndirilme tarihi: 01.10.2017).

TBMM 2012. *İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*.

<http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6287.html> (Erişim: 01.11.2017).

TOBB 2017. *Ekonomik Göstergeler İşgücü İstatistikleri*

<https://www.tobb.org.tr/ekonomstat/Sayfalar/istat-ix-igucu.php> (Erişim: 12.10.2017).

Tomba, M. 2007. *Differentials of Surplus-Value in the Contemporary Forms of Exploitation, The Commoner*.

<http://www.commoner.org.uk/12tomba.pdf> (Erişim: 20.11.2017).

Tuna Ş.G., M. Yaman-Öztürk ve F. Ercan. 2008. "Günümüz Gerçeğinden Hareketle Geçmiş Bakmak (2006-1960) Kalkınma mı Sermaye Birikimi mi?" *İş, Güç Endüstri İlişkileri İnsan Kaynakları Dergisi* 10(4), 9-87.

TÜSİAD. 2009. *TİSK, TOBB ve TÜSİAD'ın Esneklik Konusundaki Ortak Görüş ve Önerileri*.

<http://tusiad.org/tr/tum/item/2364-tisk--tobb-ve-tusiadin-esneklik-konusundaki-ortak-gorus-ve-onerileri> (İndirilme tarihi: 08.11.2017).

TÜSİAD 2011. *Türkiye'de Büyümenin Kısıtları: Bir Önceliklendirme Çalışması*.

<http://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/5139-turkiyede-buyumenin-kisitlari-bir-önceliklendirme-calismasi> (İndirilme tarihi: 01.10.2017).

Yaman-Öztürk M. ve F. Ercan. 2009. "1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye'de Sermaye Birikimi Süreci ve Yaşanan Dönüşümler" *Praksis Dergisi* 1(19), 55-93.

Yaman, M. 2017. “İhracat Sanayilerinin Yeniden Yapılanması ve Kadın Emegi” (der.). T. Tören ve M. Kutun. *“Yeni” Türkiye? Kapitalizm, Devlet, Sınıflar*. İstanbul: Sav Yayınları.